

Գ. ԱԼԵԿՍԱՆԴՐՈՎ

ՄԱՐԺՍԻԶՄԻ
ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ՆԱԽՈՐԴՆԵՐԸ

ՊԵՏԶՐԱՏ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ՅԵՐԵՎԱՆ • 1989

ԽՍՀՄ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ: ՓԻԼԻՍՈՓԱՑՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Գ. ԱԼԵԿՍԱՆԴՐՈՎ

ՄԱՐԲՍԻԶՄԻ
ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ՆԱԽՈՐԴՆԵՐԸ

ՊԵՏԶՐԱՏ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ՅԵՐԵՎԱՆ, 1939

Լենինի—Ստալինի կուսակցությունը, — քննադատորեն ընդհանրացնելով համաշխարհային կուլտուրայի և դասակարգային պայքարի մեծ փորձը, ընդունում է հեղափոխական թևերի աչքի ընկնող գերը՝ ամենամեծ վարպետությունը կենսագործելով զիտական կոմունիզմի սկզբունքները:

Հասարակական դիտությունների պատմության մեջ առաջին անգամ բոլշևիկների մեծ կուսակցությունն էր, վոր հենվելով համաշխարհային դիտության ու կուլտուրայի բոլոր նվաճումների վրա, սահմանեց կոմունիզմի կառուցման կոնկրետ ուղիները, ձևերը, միջոցներն ու պատմական ժամկետները: Այդ հասարակության մասին, վորտեղ ժողովուրդների բախտը վորոշվում է նրանց պլանաչափ, զիտակցական գործունեությունը, վորտեղ ամբողջ հասարակական հարստությունը գտնվում է ժողովրդի տրամադրության տակ, ոգտագործվում է նրա բարիքի համար, — յերազում էյին մարդկային կուլտուրայի ամենաառաջավոր ներկայացուցիչները այդ կուլտուրայի զարգացման բաղադրության տեղությունը ընթացքում: Այժմ այդ յերազանքներն իրականություն են դարձել, վոր կենսագործում են մեր հայրենիքի միլիոնավոր աշխատավորները:

Դրա համար է, վոր ամբողջ պրոգրեսիվ և առաջավոր մարդկությունը այնքան սեեռակի ուսումնասիրում է բոլշևիկների կուսակցության՝ հանուն սոցիալիզմի հաղթության մղած իդեական և քաղաքական պայքարի փորձը: Դրա համար է, վոր այնքան մեծ է մարքսիստական—լենինյան կուսակցության աշխարհայացքի—դիալեկտիկական մատերիալիզմի—ձգողական ուժը:

Դիալեկտիկական մատերիալիզմը տալիս է որյեկտիվ աշխարհի զարգացման և իմացության ընդհանուր որենքների

11-283999r

Г. АЛЕКСАНДРОВ
ФИЛОСОФСКИЕ ПРЕДШЕСТВЕННИКИ
МАРКСИЗМА

Армгиз—Издательство полит. литературы
Ереван, 1939

միակ հետեւողական, խտտորեն զխտական, բարեկազմ, համակողմանի սրտակերը:

Միջազգային բանվորական շարժման առաջնորդներ Լենինն ու Ստալինը Համկ(բ)Կ զարգացման և սոցիալաբնական փորձով, ԽՍՀՄ-ում սոցիալիստական հասարակութեան կառուցման և միջազգային կոմունիստական շարժման ղեկավարութեան փորձով ցույց տվին, վոր մարդկութեանը ծառայելու կոչված հասարակական զարգացման որենքների իսկական մարքսիստական զիտութեանը բանվոր դասակարգի կուսակցութեանը հզոր և անսպարտելի յե դարձնում:

«Մարքսիստական-լենինյան թեորիայի ուժը կայանում և նրանում, վոր նա կուսակցութեանը հնարավորութեան և տալիս՝ կողմնորոշվելու իրադրութեան մեջ, ըմբռնելու չոր-ջապատող դեպքերի չեքքին կապը, նախատեսելու դեպքերի ընթացքը և ճանաչելու վոր՝ միայն այն, թե ինչպե՞ս և ղեկի ուր են դարձանում դեպքերը ներկայումս, այլև այն, թե ինչպե՞ս և ղեկի ուր են դարձանալու նրանք ապագայում»:

Մարքսիստական-լենինյան թեորիային տիրապետած կուսակցութեանը միայն կարող և վստահորեն առաջ շարժվել և առաջ տանել բանվոր դասակարգին:

Յեւ, ընդհակառակը, այն կուսակցութեանը, վորը չի տիրապետել մարքսիստական-լենինյան թեորիային, ստիպված և խաբխարելով թափառել, կորցնում և վստահութեանը դեպի իր դործողութեանները, անընդունակ և բանվոր դասակարգին առաջ տանելու»¹:

Այդպիսի թեորիա յի հանդիսանում մարքսիզմ-լենինիզմի թեորիան, վոր կուր են Մարքսն ու Ենգելսը, Լենինն ու Ստալինը բանվոր դասակարգի թշնամիների դեմ մղած համառ մարտերում, վոր ստուգված և թեորիական և գիտական վիթխարի նյութով:

Քննադատաբար, ստեղծագործորեն հաղթահարելով նախկին փիլիսոփայական և սոցիոլոգիական թեորիաները, Մարքսն ու Ենգելսը նոր փիլիսոփայական աշխարհայացքի

մշակումը զխտում եյին վարդապետական խնդիրը անմիջական կուսակցական աշխատանքի ընադարձութեամբ, այնպիսի հեղափոխական կուսակցութեան կառուցելու բնադասվում, վորն ընդունակ լինի բանվոր դասակարգին հաղթութեան հասցնելու կապիտալիզմի դեմ: Բանվոր դասակարգի հեղափոխական կուսակցութեան կազմակերպելու հարցը Մարքսն ու Ենգելսն անքակտելիորեն կապում եյին այդ կուսակցութեան իդեոլոգիայի մշակման հետ:

Պայքարելով բանվոր դասակարգի հետեւողական-հեղափոխական կուսակցութեան ստեղծելու համար՝ Մարքսն ու Ենգելսը, հենվելով մարդկութեան կուսակած ամբողջ գիտութեան վրա, բնութեան և մարդկային հասարակութեան զարգացման նոր ըմբռնում մշակեցին: Մարքսն այդ նոր աշխարհայացքի մասին գրում եր, թե նա ամբողջ առաջնորդ մարդկութեանը «պայքարի իսկական լոգունը» և տալիս: Լենինն ու Ստալինը բուլչեիկների մեծ կուսակցութեան պատմութեան փորձով ցույց տվին այդ թեորիայի ճշտութեանը, պատմական ճշմարտութեանը, մեծագույն ակտիվութեանն ու կենսականութեանը:

Համկ(բ)Կ XVIII համագումարը, հենվելով մարքսիզմ-լենինիզմի կրասիկների ուսմունքի վրա, սոցիալիզմի մեծ յերկրի ժողովրդին՝ կոչ արեց ավելի ևս ակրապետելու անցած դարերի կուլտուրայի, արդի գիտութեան ու տեխնիկայի դրական, պրոգրեսիվ նվաճումներին՝ այդ նվաճումներն և սպաս դնելով կոմունիզմի հաղթական կառուցմանը:

Ընդ. Մոլոտովը ԽՍՀՄ ժողովրդական անտեսութեան զարգացման յերրորդ հնգամյա պլանի մասին կուսակցութեան XVIII համագումարում արած զեկուցման մեջ բացահայտեց մարդկութեան անցյալ կուլտուրական նվաճումների հսկայական նշանակութեանը կոմունիզմի կառուցման համար. «կոմունիզմը յուրահատուկ ձևով և վերամշակում այդ բոլոր արժեքներն ու նվաճումները, — բայց վոր՝ թե հասարակութեան վերնախաւերի ոգտին, այլ ամբողջ ժողովրդի և մարդկութեան ոգտին: Հարկավոր և, առանց ուժերը խնայելու, ուսումնասիրել կուլտուրական ժառանգութեանը: Հարկավոր և այն լրջորեն և խորապես զիտեալ: Հարկավոր և ոգտագործել այն ամենը, ինչ վոր տվել և կա-

¹ Համկ(բ)Կ պատմութեան համառոտ դառնթաց, հայ. հրատ., էջ 477, 1938 թ.:

ալիստալիզմը և մարդկության նախորդ պատմութիւնը, և բազմաթիւ դարերի ընթացքում մարդկանց աշխատանքով ստեղծւած աղյուսներէն նոր շենք կառուցել,—հարմար ժողովրդի կյանքի համար, ընդարձակ, լուսով և արևով լին»¹։

Այս յերեւելի մարքսիստական դրուշխները՝ անցյալի կուլտուրային տիրելու մասին, ամբողջովին բղխում են լեւինյան ուսմունքից այն մասին, թե հասկապես բանվոր դասակարգն է հանդիսանում այն ամեն լավագոյնի որինսկան ժառանգը, վոր ստեղծվել է զիստության, փիլիսոփայության, կուլտուրայի պատմության մեջ. այն դրուշխից, թե մարքսիզմն աճել է վորպէս մարդկության ստեղծած բոլոր առաջավոր իդեաների, մարդկային հասարակության համաշխարհային զարգացման ամբողջ փորձի ընդհանրացում։ Մարքսիզմը,—գրում էր Լենինը,—առաջ է յեկել վո՛չ թե համաշխարհային զիստության և քաղաքակրթության զարգացման մեծ ճանապարհից մեկուսի ընկած, այլ վորպէս այդ զիստության ու քաղաքակրթության անմիջական շարունակութիւնն ու զարգացումը։

Ստեղծելով բանվոր դասակարգի հեղափոխական կուսակցության աշխարհայացքը՝ Մարքսն ու Ենգելսը քննադատաբար, ստեղծագործականորեն, հեղափոխականորեն ընդհանրացրին ու զարգացրին անդլիական քաղաքատնտեսության, Ֆրանսական ուտոպիական սոցիալիզմի և գերմանական կրասիկ փիլիսոփայության իդեալական նվաճումները։

«Համկ(բ)ի պատմության համառոտ դասընթացի» չորրորդ գլխում ցույց է արված, վոր Մարքսը քննադատաբար և ստեղծագործականորեն հաղթահարեց Հեգելի փիլիսոփայութիւնը՝ վերցնելով նրա դիալեկտիկայից լոկ նրա «ուսցիոնալ հատիկը», դէն շտրտելով հեգելյան իդեալիստական կեղեքը, ամէլի ևս զարգացնելով դիալեկտիկան, տալով նրան արդիական գիտական կերպարանք։

Ինչն էր, վոր Հեգելի փիլիսոփայութիւնը դարձնում էր մարքսիզմի իդեալական աղբյուրներից մեկը։ Այն, վոր այդ փիլիսոփայութիւնը հանդիսանում էր ամբողջ նախորդող գիտական և փիլիսոփայական զարգացման հոյակապ հանրա-

գումարը, վոր հեգելյան դիալեկտիկան, թեպետև խնդրութիւնոված ձևով, այնուամենայնիւ ներկայացնում էր «ամենահամակողմանի, բովանդակալից և խոր ուսմունքը զարգացման մասին...»¹, վոր Հեգելը, թեպետև անգիտակցաբար, մեզ ցույց է տալիս այն ուղին, վոր սխտեմների լարերինթոսից տանում է դեպի աշխարհի իսկական և դրական իմացութիւնը։ Հենց «Հեգելի փիլիսոփայության այս, հեղափոխական կողմն ըմբռնեց ու զարգացրեց Մարքսը»²։ Յեւ չնայելով Հեգելի՝ Մարքսի վրա ունեցած անվիճելի ազդեցութիւնը, Մարքսի դիալեկտիկան Հեգելի դիալեկտիկայի հակադրութիւնն էր։ Մարքսը մատերիալիստ էր, Հեգելը՝ իդեալիստ։ Մարքսը քննադատաբար, ստեղծագործականորեն հաղթահարեց Հեգելի ուսմունքը և ստեղծեց բանվոր դասակարգի և նրա կուսակցության փիլիսոփայութիւնը—դիալեկտիկական մատերիալիզմը։

Պրակտիկ հեղափոխական պայքարը, վոր մղում էյին Մարքսն ու Ենգելսը անցյալ դարի 40-ական թվականներին սկզբին, մարքսիզմի հիմնադիրներին դրդեց քննադատելու Հեգելի իդեալիստական դիալեկտիկան և քննադատելու հին մետաֆիզիկական մատերիալիզմը, մասնավորապէս Ֆոյերբախի մատերիալիզմը։

Մարքսն ու Ենգելսը խանդավառութեամբ վողջունեցին Ֆոյերբախի մատերիալիստական յերկերի լույս տեսնելը անցյալ դարի 40-ական թվականներին, յերկեր, վորոնք մեծ «ազատագրական ազդեցութիւն» ունեցան։ Բայց միաժամանակ նրանք քննադատում էյին Ֆոյերբախյան մատերիալիզմի արստրալիտ, հայեցական, մետաֆիզիկական և անհետեղական բնույթը և Ֆոյերբախի իդեալիզմը պատմութիւն բնագավառում։

«Համկ(բ)ի պատմության համառոտ դասընթացում» դիալեկտիկական մատերիալիզմի, բանվոր դասակարգի ու նրա կուսակցութիւնի հեղափոխական, գիտական աշխարհայացքի ծագումը պատմական կապակցութիւն մեջ է դրված Մարքսի ու Ենգելսի նախորդների—գերմանական փիլիսոփա-

¹ Մոլոտով, Ձեկուցում Համկ(բ)ի XVIII համագումարում, էջ 62։

¹ Լենին, Հատ. XVIII, էջ 10։

² Նույն տեղում, էջ 11։

ներ Հեղելի և Թոյերբախ—փիլիսոփայական ուսմունքի
դրական, առաջադիմական կողմերի հետ: Համառոտակի
քննարկենք նրանց հայացքների ելությունը և նրանց ուս-
մունքների քննադատական ոգևազդործման շնորհիւ մարք-
սիզմի հիմնադիրներին կողմից:

I. ՀԵԳԵԼԻ ԳԻՍԼԵԿՏԻԿԱՅԻ «ՌԱՑԻՈՆԱԼ ՀԱՏԻԿԻ» ՄԱՍԻՆ

«Իրենց դիալեկտիկական մեթոդը բնորոշելով, Մարքսն
ու Ենգելսը սովորաբար վկայակոչում են Հեղելին, վորպես
մի փիլիսոփայի, վորը ձեռակերպել և դիալեկտիկայի հիմ-
նական դժերը: Սակայն այդ Հի նշանակում, թե Մարքսի ու
Ենգելսի դիալեկտիկան նույնական և Հեղելի դիալեկտիկա-
յին: Իրականում Մարքսն ու Ենգելսը Հեղելի դիալեկտի-
կայից վերցրել են նրա միայն «ոացիոնալ հատիկը», դեն
զցելով հեգելյան իդեալիստական կեղևը և շարունակելով
զարգացնել այդ դիալեկտիկան՝ նրան արդիական դիտական
տեսք տալու համար»¹:

Վերջին եր Հեղելի դիալեկտիկայի այդ «ոացիոնալ հա-
տիկը»:

Գերմանական փիլիսոփա Գեորգ-Վիլհելմ-Գրիդերիս Հե-
գելը (1770—1831 թ.թ.) ավարտի հասցրեց բուրժուական
փիլիսոփայական մտքի զարգացումը: Նա ապրում էր այն
ժամանակաշրջանում, յերբ յեվրոպական յերկրների մեծա-
մասնության մեջ արդեն տեղի եյին ունեցել բուրժուական
հեղափոխություններ: Գերմանիան այն ժամանակ հետա-
մնաց մի յերկիր եր Ֆրանսիայի և Անգլիայի համեմատու-
թյամբ, նա մասնատված եր վիթխարի քանակությամբ մանր
իշխանությունների, նրա արդյունաբերությունն ու առե-
տուրը հետամնաց բնույթ եյին կրում: Գերմանական բուր-
ժուազիան անկազմակերպ եր և յերկչուտ. նա համաձայնու-
թյուն եր փնտռում պրոդսական փրապետության հետ՝ ժո-
ղովրդի դեմ պայքարելու համար: Այդ պայմաններում գեր-
մանական բուրժուազիայից և ինտելիգենցիայից յեկած ա-

¹ Համկ(ը)Կ պատմության համառոտ զատնթաց, էջ 140:

առաջադրու մարդիկ յեւր էյին վորոնում վո՛չ թե Գերմանիա-
յի իսկական, արագ, վճռական վերափոխության մեջ, այլ
փրկսփայական վերացական կառուցումներ ժեշ, վորոնք
չարունակում էյին, ըստ Մարքսի արտահայտության, գեր-
մանական պատմությունը փրկսփայի գանգի ներքո:

Ենգելսն ասում եր, թե «XIX դարի Գերմանիայում փի-
լիսոփայական հեղափոխությունը իբրև ներածություն ծա-
ռայեց քաղաքական խորտակման համար»: Հատկապես փի-
լիսոփաներն էյին, վորոնք, Ենգելսի խոսքերով, բացարձակ
թեորիական պատերազմ էյին մղում խաղաղամոլության և
յեկեղեցու դեմ և Հեգելի պեղանտական խոսքերի մեջ, ան-
ճոռնի, տաղտկալի պարբերություններում հեղափոխություն
եր թագնալած:

Հեգելի առաջադրման իդեաների վրա մեծ ազդեցու-
թյուն գործեց 1789 թվի Ֆրանսական բուրժուական հեղա-
փոխությունը: Հեգելի ուսման, ասպ նաև ինքնուրույն
հրապարակաստական, գիտական և մանկավարժական գոր-
ծունեյության ժամանակաշրջանը գուգադիպեց Նոտաբլների
ժողովի հետ Ֆրանսիայում, Ազգային ժողովի հրավիրման
հետ: Ֆրանսական հեղափոխությունը վիթխարի ազդեցու-
թյուն գործեց նաև գերմանական փրկսփայության, գրա-
կանության և գեղարվեստի վրա:

Այն տարիներին, յերբ Հեգելը սովորում եր Շտուտգար-
տում, Լեսսինգը հրատարակում ե իր «Եմիլիա Գալտտին»,
իսկ 1779 թվին հրատարակում ե «Նաթան Իմաստունը»:
Միևնույն ժամանակ մի շարք յերկերով հանդես ե գալիս
Գյոթեն. Երկերը գրում ե «Ավագակները», Կանտը հրատա-
րակում ե «Չուտ բանականության քննադատությունը»: Այդ
իսկապես վոր «Փոթորկի ու Գրոհի» դարաշրջան եր թեո-
րիայի և գրականության բնագավառում:

Հեգելը կլասիկական գիմնադրայի գերեկտոր եր Նյուրն-
բերգում, իսկ 1816 թվին գրավեց փրկսփայական ամբիոնը
Հայդելբերգի համալսարանում: Հայդելբերգում նա յերեք
տարի անցկացրեց (1816—1818), պատրաստելով իր գլխա-
վոր յերկը՝ «Լոգիկայի գիտությունը»: Այդ աշխատությու-
նը լույս տեսավ 1818 թվին, յերբ Հեգելն աշխատանքի ան-
ցավ Բեռլինում: Այնտեղ նա կարգում եր փրկսփայու-

թյան պատմության, կրոնի փրկսփայության, էսթետի-
կայի, իրաւունքի փրկսփայության, պատմության փրկի-
սփայության, լոգիկայի, բնության փրկսփայության
գասնութացները:

Թեև պրուսական կառավարությունը կասկածում եր եր,
թե Հեգելն աթեիստ ե և քաղաքական տեսակետից ռադիկա-
լիզմին ե հետևում, նա աշխուժեցանիւմ, ինչպես ասում ե
Լենինը, «պրուսական ինքնակալական պետության յերկրպա-
զու յեր և այդ պետության ծառայության մեջ եր գտնվում
իրև Բեռլինի համալսարանի պրոֆեսոր...»¹: Նա հաշտվում
եր պրուսական միապետության ռեակցիոն քաղաքականու-
թյան հետ: Բայց Լենինը, ինչպես Մարքսն ու Ենգելսը,
կարող եր պայով դատապարտում եր նրանց, ովքեր միակող-
մանիորեն ընդգծում էյին լոկ Հեգելի հաշտությունը պրու-
սական իրականության հետ և դրանում էյին տեսնում նրա
բոլոր փրկսփայական վորոնումների խմաստը:

Այդպես, որինակ, դեռ Ենգելսը, Վիլհելմ Լիբկնեխտի
այդ տեսակ մի ծանոթագրության կապակցությամբ, 1870
թվի մայիսի 8-ին Մարքսին ուղղված մի նամակում գրում ե.

«...Իդիոտությունն այն աստիճանի յե հասել, վոր այլ-
ևս ավելի հանդուրժել ամենևին չի կարելի: Այդ մարդը Հե-
գել բառի մոտ հետևյալ ծանոթագրությունն ե գնում.
«Ավելի լայն հասարակությանը հայտնի յե վորպես մի փի-
լիսոփա, վոր հայտնագործել (!) ու փառաբանել ե (!) պրու-
սական-արքայական պետական իդեալ: Դրա համար յես
նրան մի լավ դաս տվի և տպագրելու համար մի հայտա-
րարություն ուղարկեցի, վոր գրված եր տվյալ պայմանների
համար մաքսիմալ մեղմ տոնով... այդ տգետը անամոթու-
թյուն ունի կարծելու, թե Հեգելի նման մի մարդու հետ նա
կարող ե հաշիվ մաքրել մի «պրուսացի» բառով, և այդ առ-
թիվ նա դեռ լսելիչություն ունի հասարակությանը ներշնչե-
լու, թե այդ յես եմ ասել... Ավելի լավ ե բոլորովին բան
չգրել տպագրության համար, քան թե տպագրվել այնպես,
վոր Լիբկնեխտի շնորհիւ եչի համբավ վաստակես»²:

¹ Լենին, Հատ. I, էջ 410:

² Մարքս և Ենգելս, Հատ. XXIV, էջ 335:

«Յեւ նրան գրեցի,—գրում է Մարքոսը Յնդեկոն,—վոր յիթէ նա ընդունակ է Հեղեղի մասին լիկ կրկնելու Ռոմաեկ-Վեկեքի վաղեմի հիմարությունները, ապա ավելի լավ և, վոր նա լի: Այդ նա անվանում է «Հեղեղի հետ հաշիվ տեսնել առանց առանձին ցերեմոնիաների»... Այդ մարդն իրօք չափազանց հիմար է»¹:

Հեղեղն իդեալիստ-փիլիսոփա չէ: Քննարկելով իրականությունը զարգացման մեջ՝ նա այդ զարգացման աղբյուր եր համարում վո՛չ թե բնությունը, այլ վուղին, վո՛չ թե նյութը, այլ բացարձակ, որչեկտիվ իդեան: Ի տարբերություն սուրյեկտիվ իդեալիզմից՝ Հեղեղը աշխարհի զարգացումը կախման մեջ չի դնում առանձին մարդու գիտակցությունից, բայց ընդունում է որչեկտիվ իդեալի գոյությունը, վոր կախված չէ սուրյեկտից: Ի տարբերություն իդեալիստ-մետաֆիզիկներից՝ Հեղեղն այդ իդեան դիտում է զարգացման մեջ, հակառակությունների պայքարում: Ըստ Հեղեղի՝ բնության պատմությունը, իմացություն պատմությունը հանդիսանում է պատմականորեն զարգացող իդեալի միասնությունը: Ի հակադրություն մատերիալիզմի՝ Հեղեղը գտնում է, վոր ամբողջ պատմական կյանքի գլխավոր բովանդակությունը հանդիսանում է անընդհատ զարգացող և հարստացող իդեան: Այդ իդեան, Հեղեղի կարծիքով, անկախ է բնությունից և մարդուց, վորի համար և կրում է որչեկտիվ, բացարձակ անունը: Միմիայն նա, այդ բացարձակ, որչեկտիվ իդեան և, ապրում, զարգանում. ուստի աշխարհը—բնությունն ու հասարակությունը, աշխարհի ամբողջ հարբությունը—լուկ իդեալի արտացոլումն է, նրա ակախությունն արդյունքը:

«Բացարձակ իդեան» իր շարժման ժամանակ յերեք հիմնական աստիճան է անցնում: Նախ, իդեան կուտակում ու առաջացնում է իր սեփական հարստությունը: Այդ պրոցեսը Հեղեղը քննարկում էր «Լուգիկայի գիտությունը» յերկի մեջ: Յերկորդ, իդեան անցնում է իր հակադրությանը՝ գրսեորելով իրեն նյութական աշխարհի—բնության մեջ: Հեղեղն այս քննարկում է «Բնության փիլիսոփայության»

մեջ: Վերջապես, յերրորդ, իդեան զարգացումն ավարտվում է «համաշխարհային բանականություն» լիակատար համընկնումով իր ստեղծած բնության և հասարակության հետ, իդեալի և աշխարհի նույնացմամբ, ըստ Հեղեղի տերմինոլոգիայի՝ «բացարձակ գիտությունը»: Իդեալի զարգացման յերրորդ աստիճանը Հեղեղը ցույց է տվել «Վուգու փիլիսոփայության» մեջ: Ըստ Հեղեղի՝ փիլիսոփայության ինդիքը հենց այն է, վորպեսզի բացահայտի «բացարձակ բանականություն» ինքնաշարժման պատմական ուղին իրեն միակ ակտիվ, ուստի կերպով գոյություն ունեցող ուժի: Այդպիսի «բանականություն» յուրաքանչյուր կողմը—յուրատեսակ, բացարձակ ճշմարտություն է, վորը և պետք է չոչափվի, յերեան բերվի ու ծավալվի պատմական պրոցեսի ընթացքում:

Այսպես ուրեմն, Հեղեղը յերեք գլխավոր աստիճան է մատնանշում «համաշխարհային» կամ «բացարձակ» իդեալի ինքնաշարժման մեջ: Բայց իր պատմական զարգացման մեջ այդ «բացարձակ իդեան», ըստ Հեղեղի, անցնում է բազմաթիվ, ավելի մասնավոր աստիճաններ, և նրանցից յուրաքանչյուրի մեջ «համաշխարհային վուղին» գրսեորվում է իր եյություն այս կամ այն դժով: «Գերմանական իդեոլոգիայի» նախարանում Մարքսն ու Յնդեկոն գրում էյին. «Հեղեղն ավարտի հասցրեց գրական իդեալիզմը: Նրա մոտ վո՛չ միայն ամբողջ նյութական աշխարհն է մտքերի աշխարհի փոխարկվել, այլև ամբողջ պատմությունը դարձել է մտքերի պատմություն: Նա չի բավականանում նրանով, վոր գրանցում է մտավոր իրերը, նա փորձում է նաև պատկերել նրանց արտադրման գործողությունը»¹:

Յնդեկոն իր «Անտի-Դյուրինգ» կլասիկ աշխատության մեջ, վորտեղ ներդաշնակորեն և սխառեմատիկ կերպով չափաքի հիմունքները, աշխարհի իդեալիստական բացատրության առթիվ գրում էր.

«Այն հայացքը, վորի համաձայն՝ մարդկանց իդեաներով ու պատմության մեջ ստեղծված նրանց կյանքի

¹ Նույն տեղում, էջ 336:

¹ Մարքս և Ենդեկո, հատ. IV, էջ 4:

պայմանները, և վոչ թե ընդհակառակը, հերքվում է ամբողջ պատմությամբ, վորի մեջ մինչև այժմ միշտ ինչ-վոր մի ուրիշ բան է ձեռք բերվել, քան այն, ինչ վոր ցանկացել են, իսկ հետագա ընթացքում մեծ մասամբ նույնիսկ հակադիր բան»¹:

Լենինն ու Ստալինը զարգացրին Հեգելի իդեալիզմի այս կլասիկ քննադատությունը: Լենինը գրում էր, վեր վո՛չ թե բնությունը պետք է յեզրակացնել հոգու պատմությունից, այլ ընդհակառակը, «Լոգիկան և իմացության թեորիան պետք է յեզրակացվեն «բնության և հոգու ամբողջ կյանքի զարգացումից»»²:

Ընկեր Ստալինը, յեննելով Մարքսի, Ենգելսի, Լենինի աշխատություններից, ընդհանրացումներ անելով ամբողջ համաշխարհային գիտության տվյալներից, գրում էր.

«Միայն և այն միտքը, թե իբր իդեան կամ ընդհանրապես հոգեկան կոզմը իր զարգացման մեջ նախորդում է բնությանը...»³:

Բայց չնայած աշխարհի իդեալիստական իր բացատրություն ամբողջ սխալականությանը՝ Հեգելը հակայական ծառայություններ է մատուցել գիտությանը: Նա կարողացավ ընդգրկել գիտությունների ավելի լայն բնագավառ, քան թե վորևէ նախորդ փիլիսոփայական սիստեմ: Յեվ իրոք, հետադուրիով մարդկային մտքի ծագումն ու զարգացումը («Վոգու Ֆենոմենոլոգիան» աշխատության մեջ)՝ Հեգելն, Ենգելսի ասելով, այն յեզրակացություն յեկավ, վոր մարդու անհատական գիտակցության զարգացումը հասարակական և գիտական կյանքի զանազան աստիճաններում կարելի յե գտնել վորպես մարդկային մտքի պատմականորեն անցած աստիճանների կրճատված վերարտադրում: Ուսումնասիրելով լոգիկան, բնության փիլիսոփայությունը, վոգու փիլիսոփայությունը, պատմության փիլիսոփայությունը, եսթետիկան, իրավունքի փիլիսոփայությունը, կրոնի փիլիսոփա-

յությունը, փիլիսոփայության պատմությունը՝ Հեգելը ջանում էր այդ բնագավառներից յուրաքանչյուրի մեջ «գտնել և մատնանշել նրա միջով անցնող զարգացման թելը: Բայց վորովհետև նա վո՛չ միայն ստեղծագործական հանձար էր, այլև համակողմանի գիտություն տեր, ապա նրա յերևան գալի ամենուրեք դարաշրջան էր կազմում»¹:

Ըմբռնելով մարդկային մտքի ամբողջ պատմությունը իբրև իդեալիստիկոնն զարգացող միասնական պրոցես, Հեգելը իդեանների զարգացման մեջ կռահեց իբրի զարգացումը, հասկացողությունների զարգացման և յերևան գալու մեջ—իրական կյանքը: Բայց իբրև որյեկտիվ իդեալիստ՝ Հեգելը ամբողջ համաշխարհային պատմությունը միստիկորեն բացատրում էր ինչ-վոր մի բացարձակ բանականությանը, այդ պատմությունը կախման մեջ էր դնում իդեանների պատմության հետ և չկարողացավ, ինչպես այդ նշեց Լենինը, մտածողության պատմության մեջ հասնել բնության և հասարակական կյանքի պատմության գիտակցական արտահայտմանը:

Մարքսը, Ենգելսը, Լենինն ու Ստալինը, տալով հեգելյան փիլիսոփայության իդեալիզմի քննադատությունը, գնահատեցին այն պատմականորեն: Հեգելի առավելությունը մինչև ինքը հանդես յեկած մյուս փիլիսոփաների և գիտնականների համեմատությամբ՝ Ենգելսը տեսնում էր Հեգելի հակայական պատմական հոտառության մեջ: Նրա փիլիսոփայական սիստեմը չափազանց արատրակտ և իդեալիստական էր, բայց Հեգելի մոտ մտքերի ընթացքը միշտ պատմության ընթացքին զուգահեռ էր ծավալվում:

Ենգելսը գրում էր. «Նրա ֆենոմենոլոգիայում, եսթետիկայի մեջ, պատմության մեջ, փիլիսոփայության մեջ—ամենուրեք կարմիր թելն նման անցնում է այդ վսեմ ըմբռնումը, ամենուրեք հարցերը քննարկվում են պատմականորեն, պատմական իրականության հետ ունեցած վորոշ, թեպետև արատրակտ կերպով խեղաթյուրված, կապակցություն մեջ»²:

¹ Ենգելս, Անտի-Դյուրինգ, էջ 299, 1938 թ.:

² Լենին, Փիլիսոփայական տետրակներ, էջ 90:

³ Քաղված է ըստ Լ. Բերեայի «Անդրկովկասի բուլշևիկյան կազմակերպությունների պատմության հարցի չուրջը» գրքի, էջ 118, 1938 թ.:

¹ Ենգելս, Լուդվիգ Ֆոյերբախ, էջ 10—11, 1938 թ.:

² Մարքս, Քաղաքատնտեսության քննադատության չուրջը, էջ 11, 1932 թ.:

Մակայն իրականութեան դարգացման աշխարհի կռահու-
մը չի վնջնչացնում հեղեղյան փրկիստիպայութեան վերացա-
կանութեանն ու իդեալիստական բնույթը:

Ըստ Հեգելի՝ «բացարձակ իդեալի» դարգացման ելու-
թյունն այն է, Վոր նա կարծես թէ վնջնչացնում է առար-
կայական աշխարհը և նրա ամբողջ բովանդակութեանը փո-
խանցում և գիտակցութեան վերորդը:

Լեհինը հիմնադրի կերպով բացահայտեց իդեաներով ու
հասկացողութուններով բնութեանն աշխարհ «վնջնչացնե-
լու» ամբողջ միտտիկական ելութեանը: Նա անսղոք կերպով
ծաղրեց Հեգելի աշխարհի յեղրակացութեանները հակադի-
տական ելութեանը. «Բնութեանը—հասկացողութեան խորա-
տուզումն արտաքինի մեջ» (հա՛-հա՛):¹

Վորքան էլ Հեգելն աշխատում էր, ապացուցել, թե
բնութեանը կախում է իդեալից, նա աշխարհի ապացույց-
ները չգտավ: Մարքսը գրում էր, Վոր աշխարհը ունի մար-
դուց անկախ մնաց, թեև Հեգելը վաղուց էր արդեն աշխար-
հը լուծել գիտակցութեան մեջ: Այսպես ուրեմն, իդեալիս-
տական փրկիստիպայութեան նույնիսկ ամենաականաւոր ներ-
կայացուցիչը, փորձելով «ապացուցել» նյութի կախումը
գիտակցութեան դարգացումից, ստիպւած էր սուր հակա-
սութեան մեջ մտնել գիտութեան հետ:

Միմիայն դիալեկտիկական մատերիալիզմը տվեց իդեա-
լիստական պատկերացումների ջախջախիչ ընտադատութեան-
նը, պատկերացումներ, Վորոնց համաձայն՝ իդեաները կախ-
ված չեն բնութեանից և հասարակական դարգացումից:

«Ի հակադրութեան իդեալիզմին, Վոր աշխարհը համա-
րում է «արսուրտ իդեալի», «համաշխարհային վոդու»,
«գիտակցութեան» մարմնացում,—Մարքսի փրկիստիպական
մատերիալիզմը յեղնում է այն բանից, Վոր աշխարհն իր
բնութեամբ նյութական է, Վոր աշխարհում բաղմակերպ յե-
րեւելիները չարժիող մատերիալի գանազան տեսակներն են,
Վոր յերեւելիների փոխադարձ կապն ու փոխադարձ պայ-
մանավորվածութեանը, Վոր դիալեկտիկական մեթոդն է
սահմանում, չարժիող մատերիալի դարգացման որինաչա-

փություններն են, Վոր աշխարհը դարգանում է մատերիալի
չարժման որենքների համաձայն և Վոչ մի «համաշխարհա-
յին վոդու» կարիք չունի»¹:

Բայց խորապես սխալվելով իդեաների և բնութեան հա-
րաբերութեան հարցում՝ Հեգելն այնուամենայնիվ կարողա-
ցավ մանրամասնորեն մշակել դիալեկտիկական մտածողու-
թեան ձևերը, լուրջ հարված հասցնել մտածողութեան ֆոր-
մալ-տրամաբանական յեղանակին:

Հեգելը կտրուկ կերպով ընտադատում էր ֆորմալ, ան-
բովանդակ մետաֆիզիկական լոգիկան: Կանգնելով այդ լո-
գիկայի տեսակետի վրա, մատնանշում է նա, գիտնականը
պետք է սահմանափակվեր արստրակտ կերպով կրկնելով՝
առարկան հավասար է ինքն իրեն, Ա=Ա, մարդը մարդ է,
բույսը բույս է: Յեթե գիտութեանը սահմանափակվեր բո-
լոր հարցերն այդ իմաստով լուծելով, նա յերեւել վոչ մի
նոր գլուտ չեր անի, այլ կդուրդուներ միևնույն տեղում:
Ըստ Հեգելի՝ գիտութեանը դարգանում է շնորհիվ այն հան-
գամանքի, Վոր հասկացողութունների մեջ դրսևորում է
հակադրութունների զարգացումը, ամեն ինչ դիտում է
ծագման, դարգացման և վնջնչացման մեջ: Իսկ ֆորմալ լո-
գիկան, թեև փորձում է չարժման պատճառը գտնել, բայց
այն տեսնում է Վոչ թե առարկայի իրեն կամ հասկացողու-
թեան մեջ, այլ նրանց սահմաններից դուրս: Որինակ,
XVII—XVIII դարերի գիտնականների տեսակետով՝ ուժը
մի՛ բան է, նյութը բոլորովին ուրիշ բան, ուժը չարժման
սղբյուրն է, նյութը պատիվ սղբյուրն է, Վորի մեջ
դրսից է չարժում մտցվում: Աշխարհը կարծես յերկատում
է ակտիվ կողմի, Վոր նյութից դուրս է գտնվում, և պատ-
սիվ կողմի, այսինքն՝ նյութի:

Բերելով այս որինակը՝ Հեգելը միանգամայն իրաւա-
ցիորեն XVII—XVIII դարերի գիտութեան մեջ իշխող «խելքի
այսպիսի թագաւորութեան» անվանում է «դժբախտ գի-
տակցութեան», Վորը բոլորովին սխալ կերպով յերկատում է
աշխարհը: Ահա թե ինչու Հեգելը միակողմանի յեր համա-

¹ Լեհին, Փրկիստիպական տետրակներ, էջ 180:

¹ Հա՛հ(բ)՝ պատմութեան համառոտ դասընթաց, էջ 149 (հայե-
րեն):

րում «խելային», կամ ֆորմալ-տրամաբանական, հայացքը:

Միմիայն այնտեղ, վորտեղ հակասությունները դիտվում են վո՛չ թե վորպես արտաքին, միմյանց ոտար բաներ, վորտեղ «ուժը» հանդես է գալիս վո՛չ թե վորպես առարկայի համար, բնության համար կողմնակի բան, այլ, ընդհակառակը, գտնվում է նրա ներսում, նրա սեփական բովանդակությունն է կազմում,—միմիայն այնտեղ, ըստ Հեգելի, «խելքի թաղավորությունը» փոխարինվում է «բանականության թաղավորությամբ»: Ըստ Հեգելի՝ բանականության ամբողջ գործունեությունը, ի հակադրություն «խելքի» գործունեության, կառուցված է դիալեկտիկական հիմունքների վրա: Բանականությունն արդեն չի խուսափում հակասություններից, այլ, ընդհակառակը, փնտռում է բաց է անում դրանք: Բանականությունը հակադիր կողմերն ու տենդենցները չի յերկատում և ինքնուրույն հանդես չեկող յերևույթներ չի դարձնում, այլ նրանց միացնում է բարձրագույն միասնության մեջ: Բանականությունը վերցնում է վո՛չ թե վերջնային, միմյանցից անջատված իրերը, ինչպես այդ անում է «խելքը», այլ վերցնում է զարգացման արդյունքը, այսինքն՝ իդեայի ամբողջական և ներդաշնակորեն զարգացած հարստությունը: Այս իմաստով բանականությունն, ի հակադրություն «խելքի» գործունեության, չի կարող սխալվել: Վերջափով բանականության մեջ արդեն բովանդակված է ամբողջ իրականությունը, գոյության ամբողջ լրիվությունը, ապա ճանաչելով իրերը՝ բանականությունը հենց դրանով ճանաչում է իրեն: Ահա թե ինչու բանականության վստորտում իմացությունն, ըստ Հեգելի ուսմունքի, հավասար է ինքնադիտակցության:

Հասյա ի՞նչ կերպով է որչեկտիվ, մեր դիտակցությունից անկախ, առարկայական աշխարհը իր հակադրությանն անցնում և, ըստ Հեգելի թեորիայի, դառնում բանականության բովանդակություն: Այդ անցումն իրականացնելու միջոցները Հեգելը տեսնում է իդեական գործունեության, դիտակցության ակտիվության մեջ:

Ձգտելով բարձրացնել մարդկային բանականությունը, նրան ընդունակություն վերագրել՝ բացահայտելու իդեաների շարժման և բնության զարգացման մեջ յեղած հակասու-

թյունները, Հեգելը, սակայն, այստեղ էլ սխալ յեզրակացությունների, միտտիկայի հասավ:

Այն պայծառ փաստաթուղթը, վորտեղ տրված է Հեգելի դիալեկտիկայի կարևոր յեզրակացությունների խորը շարադրանքը, հանդիսանում է «Ստրուկ և տեր» վերնագիրը կրող ղրուխը Հեգելի «Վոգու Փենոմենոլոգիայից»—մի յերկ, վորը, Մարքսի ասելով, հանդիսանում է Հեգելյան փիլիսոփայության ակունքը և գաղտնիքը:

Այդ գլխի բովանդակությունը համառոտակի հետևյալն է. սկզբում լինում է, թե բնության առարկան տիրապետում է—նա տեր է: Գիտակցությունը միայն հետևում է նրան, յենթարկվում է նրան—նա կատարում է ստրկի դերը: Սակայն առարկան, թեև նա տեր է, կարող է իրեն ճանաչել միմիայն դիտակցությանը դիմելով: Իսկ դիտակցությունը ստրուկն է: Ուրիշ խոսքերով՝ տերը ճանաչում է իրեն ստրկի—դիտակցության միջոցով, իսկ ստրուկն, իր հերթին, ճանաչում է իրեն իբրև ստրկի, դիմելով առարկային, տիրոջը: Առկա յե փոխադարձ կապակցություն և հակադրությունների հարաբերություն—դիտակցության և առարկայի, ստրկի և տիրոջ: Այդ հակադրության դարգացման դիալեկտիկան այնպիսին է, վոր տիրոջ դիտակցությունը ստրկական է գուրս գալիս: Այս բացատրվում է նրանով, վոր առարկան—տերը—իրեն գտնում, տեսնում է դիտակցության մեջ, վորը հանդես է գալիս վորպիս յենթակա, ստրկական: Այնուհետև, դիմելով տիրոջ եյության բնութագրմանը, Հեգելը սահմանում է, վոր տերը իրերի հետ գործ ունի այն չափով միայն, վորչափով սրանք նրան հաճույք, բավականություն են պատճառում: Բայց իրերի մեջ յեղած այդ կողմն էլ տերը հայտնագործում է ստրկի գործունեության միջոցով: Ստրուկը հանդես է գալիս իբրև միջնորդ առարկայական, իրային աշխարհի և տիրոջ միջև: Հետևանքն այն է լինում, վոր տերը կտրվում է իրերից, ազատվում է նրանցից: Ստրուկը (դիտակցությունը) կապված է մնում իրերի հետ և ամրապնդում է այդ կապը: Այդ կապը պահպանվում է խորացվում է աշխատանքի միջոցով: Ստրուկը փոփոխում, ձևավորում է իրերը: Սրանք նրա գործունեության արդյունքն են: Իրերը դիմադրում են

ստրկին: Նա հաղթահարում է այդ դիմադրությունը և հենց դրանով իրերի տերը դառնում: Ուրեմն՝ ի՞նչ տեղի ունեցավ ստրկի այս գործունեություն և տիրոջ անգործունեություն հետևանքով: Տեղի ունեցավ մի զարմանալի փոխակերպում: այն, ինչ վոր, ըստ Հեգելի, ստրկին ստրուկ էր դարձնում, — աշխատանքն այժմ ազատադրում է նրան: Ստրուկը տեր է դառնում իրերի վերաբերմամբ, իսկ տերը դառնում է ստրկից, նրա գործունեությունից կախված, այսինքն՝ ստրուկ է դառնում: Ստրուկն ու տերը փոխում են իրենց տեղերը: Իսկ յեթե նկատի ունենանք այն իմաստը, վոր Հեգելը դնում է տիրոջ և ստրկի հարաբերության մեջ, ապա ստացվում է այն, վոր գիտակցություն ակտիվության շնորհիվ առարկան ու գիտակցությունը փոխում են իրենց տեղերը՝ գիտակցությունը դառնում է տեր, իսկ առարկան՝ ստրուկ:

Ակտիվության սկզբունքը, վորի համար այնքան ջերմորեն պայքարում էր Հեգելը, նա դեռ խիստ սահմանափակ էր հասկանում: Գործունեությունը, ակտիվությունը, գործունեությունը, ըստ Հեգելի ուսմունքի, դուրս չեյին գալիս զուտ թեորիայի բնագավառից և, նրա կարծիքով, կենսագործվում էյին միմիայն մտավոր աշխատանքի ոգնությունով:

Այս որինակը համոզիչ կերպով ցույց է տալիս, վոր Հեգելը, թեև հետազոտեց հակասական, դիալեկտիկական զարգացումը, հակադրությունների անցումը մեկը մյուսին, բայց այդ հետազոտությունն ախարտում էր սխալ յեզրակացություններով, փորձելով ապացուցել գիտակցության պրիմատը, առաջնությունը բնության հանդեպ: Հեգելի դիալեկտիկայի միտոյիցիդն այստեղ էլ շատ պարծառ կերպով է հանդես գալիս: Ահա թե ինչու հարկալոր է մեռահանապես ընդդեմ, վոր մենչեևիկոզ իդեալիստները, վորոնք ձգտում էյին «Վոգու Ֆենոմենոլոգիայի» հենց նոր վերլուծված գլուխը հրամցնել իբրև գրեթե դիալեկտիկական-մատերիալիստական յերկասիրություն, աղավաղում, կեղծում էյին իրերի իսկական գրությունը:

Չնայած Հեգելի յելույթների ամբողջ կրթոությունը, չնայած «Վոգու Ֆենոմենոլոգիայի» բոլոր կրակոտ կոչերին

դեպի գործողություն, դեպի ակտիվություն, իրականությունը, վոր Հեգելն ուզում էր փոխել, մնաց անփոփոխ, նախկինը:

Արդեն սրանում արտահայտություն է գտնում Հեգելի փիլիսոփայական սխտեմի բացահայտ իդեալիստական բնույթը: Թեև զարգացման իդեան նրա մոտ դիալեկտիկական բնույթ է կրում, սակայն, այդ զարգացումը կենսագործվում է զուտ մտքի վոլորտում, թեորիայի վոլորտում: «Վոգու փիլիսոփայություն» մեջ Հեգելն ինքը բացատրում է «ակտիվության» իմաստն իր փիլիսոփայության մեջ: Նա գրում է. «Սուբյեկտիվ տարրը պետք է որյեկտիվ նշանակություն ստանա: Յեմ ընդհակառակը, առարկան պետք է իմ առարկան դառնա վո՛չ միայն այն պատճառով, վոր այն ստեղծված է վերացական մտքի կողմից, այլ այն պատճառով, վոր նրա ամբողջ բովանդակությունը մտքի արդյունք է»¹: Հետևաբար, խոսքը վերաբերում է վո՛չ թե պրակտիկ գործունեությունը, այլ մտքի գործունեությանը. ըստ Հեգելի՝ առարկան մտքի և նրա բովանդակության զարգացման արդյունքն է: Առարկան փոխվում է այն հանգամանքի շնորհիվ, վոր մարդու միտքն է փոխվում նրա մասին:

Սակայն առարկան փոխելու համար միանգամայն անբախարար է փոխել այն մտավորապես: Դեռ «Սրբազան ընտանիքում» Մարքսը գրում էր. «... բարձրանալու համար բավական չե բարձրանալ մտքերով և իրական, զգայական գլխի վրա կախված թողնել իրական, զգայական լուծը, վորը հեռու քշել չես կարող իդեաների ոգնությունով կատարվող և վոչ մի կախարդությունով»²:

Այնուհետև Մարքսը գրում է. «Իդեաները յերբեք չեն կարող դուրս բերել հին հասարակակարգի սահմաններից. նրանք միշտ միմիայն դուրս են բերում հին հասարակակարգի իդեաների սահմաններից: Իդեաներն ընդհանրապես վաճիմն չեն կարող կատարել: Իդեաների կատարման համար պահանջվում են մարդիկ, վորոնք պետք է պրակտիկ ուժ գործադրեն»³:

¹ Հեգել, Վոգու փիլիսոփայությունը, էջ 203:

² Մարքս և Ենգելս, Հոտ. III, էջ 106:

³ Նույն տեղում, էջ 147:

Հեղեղի մոտ իրականությունն ստեղծվում է դիտակցության կողմից: Վոգին ինքն իր խորքերից ծնում է առարկայական աշխարհը նրա համար, վորպեսզի մի վորոշ ժամանակ անց անողորմարար հաշիվ տեսնի իր սեփական ստեղծագործության հետ: «Գիտակցության» այս զարգացման ամբողջ միասնիցիմը խնամքով բաց է արել Լենինը Հեղեղի «Լոգիկայի գիտությունը» գրքի իր կոնսպեկտում: Հատկապես հենց Հեղեղի փիլիսոփայական կոնցեպցիայի միատեղականութունն էր, վոր նրան հասցրեց XIX դարի առաջին յերրորդի պրուսական պետության պաշտպանությանն ու արգարացմանը: Քանի վոր իրականությունն իդեալն է, և այն ել նրա կատարյալ ձևով, նշանակում է՝ այդ իդեան պետք է պաշտպանել:

Լիովին հասկանալի չէ, վոր Հեղեղի դիալեկտիկայի վերևում մասնանշված այդ միատեղական գիծը չէր, վոր դեպի ինքն էր գրավում առաջավոր գիտնականների և հեղափոխականների սեփական ուշադրությունը: Սրանց գրավում էր նրա ուսմունքը զարգացման մասին, հակադրությունների պայքարի մասին իրեն զարգացման աղբյուրի:

«Լոգիկայի գիտության» մեջ Հեղեղը մանրամասն շարադրել է իր ուսմունքը հակասության մասին: Հակադրություններն ու հակասությունները բացառություն չեն կանոնից, պատահական բանը չեն մարդկային մտքի զարգացման և բնության զարգացման մեջ, այլ իտիական «բանականության թաղավորություն», վորովհետև միմիայն հակասության միջոցով է բացահայտվում առարկայի եյությունը: Ամեն մի գիտության նպատակն է՝ հակադրությունների շարժման իմացությունը:

Հեղեղի հանճարեղ ուսմունքը զարգացման մասին, նրա այն միտքը, թե իմացությունը հակադրությունների պայքարի իմացությունն է և թե հակասությունը ամեն տեսակ շարժման, ամեն մի կյանքի զարգացման աղբյուրն է, հանդիսանում է նրա հսկայական պատմական ծառայությունը: Սրա մեջ է նրա դիալեկտիկայի «ոացիոնալ հատիկի» եյությունը:

Բայց Հեղեղը, հակասություններն ընդունելով ընդհանրական, նրանք վերադրում էր միայն գիտակցության բնա-

գավառին. ըստ Հեղեղի՝ հակասությունները տեղ չունեն պրակտիկ գործունեյության մեջ, և հակասությունների պայքարը վո՛չ միայն չի տարածվում ամբողջ աշխարհի վրա, այլ չի տարածվում նույնիսկ գիտակցության շարժման բոլոր ստադիաների վրա ել:

Լենինը, խոսելով այն մասին, թե «Հեղեղը հանճարեղ կերպով կռահեց իրերի (յերևույթների, աշխարհի, բնության) դիալեկտիկական հակացողությունների դիալեկտիկայի մեջ», նկատում է՝ «հենց միայն կռահեց, վոչ ավելի»¹:

Լենինը գրում էր, թե Հեղեղն «այնպիսի լոգիկա չէ պահանջում, վորի մեջ ձևերը բովանդակալից ձևեր լինեյին, կենդանի, ռեալ բովանդակության ձևեր, վորոնք անբախտելիորեն կապված են բովանդակության հետ»²: Հեղեղի պահանջը մտածողության ձևերի բովանդակալիցության մասին՝ հանդիսանում է դիալեկտիկայի հանճարեղ պահանջը: Սակայն մտածողության ձևերի բովանդակալիցության պահանջը Հեղեղի համար չէր նշանակում, թե մտածողությունը պետք է արտացոլի որյեկտիվ աշխարհը: Նա պահանջում էր, վորպեսզի մտածողությունը բովանդակալից լինի, այսինքն՝ վորպեսզի մտածողությունը դատարկ և մեռած սխեմաների չհանդեսվի: Միմիայն դիալեկտիկական մատերիալիզմն է ուսուցանում, վոր մարդու մտքերը, հակացողությունները, իդեաները պետք է իրենց բովանդակությամբ արտացոլեն այն հարստագույն փորձը, վոր մարդիկ կուտակել են բնության դեմ պայքար մղելիս, հատարակական կյանքի զարգացման մեջ: Միմիայն այս պայմանի դեպքում մարդկային մտածողության, լոգիկայի ձևերը չեն լինի դատարկ, արտարակտ, մեռած, այլ կլինեն կենդանի, բովանդակալից: Հեղեղի մոտ արդեն հանդիպում ենք կոահումենքի՝ մտածողության ձևերը հենց կյանքի զարգացման հետ կապակցված ըննարկելու անհրաժեշտության մասին: Բայց Լենինը ցույց տվեց, վոր Հեղեղն իրեն իդեալիստ չկարո՞ղա-

¹ Լենին, Փիլիսոփայական տետրակներ, էջ 189:

² Նույն տեղում, էջ 93:

ցավ հետևողականորեն—գիտականորեն զարգացնել մտածողության բովանդակալից ձևերը:

Հեղելի լողիկայի մեջ բացարձակ իդեալի կյանքի առաջին աստիճանը տրված է համառոտակի: Նրա խմաստը կարելի չէ այսպիսի դրույթներով շարադրել: հավիտենապես գոյություն ունեցող բացարձակ իդեան իր տարրական ձևով ներկայացնում է կեցության հասկացողությունը: Այսպես կոչված «գուտ կեցությունը» լողիկայի սկիզբն է, նա չի կարող հետագա սահմանումներ ունենալ, և, վորպես միանգամայն անորոշ, բացարձակապես—բացասական և անտարբերելի իր մեջ, նա հավասարվում է վոջնչի: Կեցության և վոջնչի հասկացողությունները վորպես հակադրություններ հանդիսանում են լողիկայի սկիզբը, իդեալի հետագա շարժման սկիզբը: Անցնելով մեկը մյուսին շնորհիվ իր ներքուստ հակասական բնության, այսինքն՝ գտնվելով գոյացման պրոցեսում, այդ հասկացողությունները ձեռք են բերում ավելի վորոշ բնույթ և փոխարկվում են վորակի իրեն յուրահատուկ «կեցության վորոշակիություն», իսկ գիտվելով նույնության անսակեալից այդ բոլոր «վոջնչները»—կեցության յուրահատուկ ներկայացուցիչները—հանդես են գալիս քանակական կողմից: Վորակը կեցության ներքին վորոշակիությունն է, քանակը նրա արտաքին վորոշակիությունն է: Չնայած քանակության փոփոխություններին՝ վորակը մինչև վորոշ մոմենտ պահպանում է իր առանձնահատկությունը: Կեցության և վոջնչի հակադրությունը իր տեղը գիշել է մի ուրիշ հակադրության՝ միասնության մեջ գտնվող վորակին և քանակին: Նրանց այդ միասնությունը Հեղելն անվանում է չափ: Այդ միասնությունը խախտվում է քանակի փոխվելով: Վորակի փոխվելը, վոր վրա չէ գալիս թուլչի ձևով, տանում է դեպի անցումն անչափի մեջ: Դրանով ավարտվում է վորակի և քանակի զարգացումը և իրագործվում է անցումը դեպի եյությունը, վորտեղ առանձին պայծառություն մեր գրեւորվում են կեցության արտաքին և ներքին հակասությունները: Հիմունքը վորպես կեցության վորոշ ամբողջականություն, գոյությունը վորպես նրա արտաքին արտահայտություն, տեսանկիւնությունը վորպես կողմերից մեկը, եյության արտահայտումներից մեկը

և յերևույթը վորպես կեցության մի վորոշ լրություն,—այս բոլոր կատեգորիաները ամբողջութեամբ առած իրենց շարժման մեջ հասցնում են իրականութեան հասկացողությանը: Հատկապես հենց նրա մեջ է Հեղելը ճանաչում իր լողիկայի բոլոր հիմնական կատեգորիաները—պատահականություն և անհրաժեշտություն, պատճառականություն և փոխադրություն, աղատություն և անհրաժեշտություն, հնարավորություն և իրականություն: Միմիայն եյության լիակատար բացահայտումն իր բոլոր սահմանումներով նախադրյալ է տեղծում հասկացողության ծագման համար վորպես կեցության ճշմարտություն: Հասկացողության զարգացումը, այնպես, ինչպես նաև եյության զարգացումը, հնարավոր է դառնում շնորհիվ մտքերի մեջ պարունակվող ներքին հակադրությունների: Հատկապես հենց այդ հակասություններով է ծնունդ առնում հասկացողությունների ինքնազարգացումը: Վերջինները, իրենց շարժումով վորոշելով որեւէ ախի պատմական իրականության գոյությունն ու զարգացումը, հանդես են գալիս վորպես աշխարհի արարիչ: Լինելով գիտելիտիկ՝ Հեղելը փորձում է հասկացողության մեջ դրսևորել ընդհանուրի, առանձնահատուկի և յեղակիի հակասությունները, ցույց տալ հասկացողության կոեկրեատությունը: Հասկացողությունների ամբողջ զարգացումը լողիկայում ավարտվում է իդեալի մեջ:

Այսպես է, համառոտակի, Հեղելի դատողությունների ընթացքը նրա «Լողիկայի գիտություն» մեջ:

Լենինը բարձր եր գնահատում հասկացողությունների շարժման հեղելյան վերլուծությունը: Դիալեկտիկական լողիկայի խնդիրն այն է, վորպեսզի գիտական հասկացողությունների, իդեաների շարժման մեջ արտահայտի որեւէ աշխարհի շարժումը: Այդ պատճառով՝ Հեղելի պայքարը, թեպետև սխալ դիրքերից, հասկացողությունների ճկունության համար մեծ նշանակություն եր ձեռք բերում: Լենինը Հեղելի «Լողիկայի» այդ կողմի մասին գրում եր.

«Այն հասկացողությունները, վորոնք սովորաբար մեռած են թվում, Հեղելը վերլուծում է և ցույց է տալիս, վոր նրանց մեջ շարժում կա: Վերջնական: Նշանակում է՝

գեպի վե՛րջը շարժվող: Մի բա՛ն—նշանակում է վ ո չ ա յ ն, ինչ մյուսն է: Կեցություն ընդհանրապե՛ս—նշանակում է՝ աշխարհի անորոշություն, վոր կեցությունը—վոչ-կեցությանը: Հասկացողությունների համակողմանի, ունիվերսալ ճկունություն, մինչև հակասությունների նույնականությունը հասնող ճկունություն,—ահա թե վորն է եյությունը¹:

Չնայած ընդհանուր հասկացողությունների դիալեկտիկական վերլուծության ամբողջ խորությանը Հեգելի «Լոգիկայի գիտությունը» գրքում, նրա լոգիկան վերացական, մտահայեցողական բնույթ է կրում և լի չէ միատկական բովանդակությամբ: Այդ պատճառով ել մարքսից—լենինից մի կլասիկները, ընդհանուրեն հաղթահարելով Հեգելի իդեալիստական դիալեկտիկան, ստեղծեցին իրենց հետևողական դիալեկտիկական մատերիալիստական դիալեկտիկան: Մարքսը «Կապիտալ» 1 հատորի դերմաներեն յերկրորդ հրատարակության վերջաբանում գրում էր իր մեթոդի մասին, վոր այն վո՛չ միայն տարբեր է Հեգելի մեթոդից իր հիմքում, այլ ուղղակի հակադիր է նրան: Հեգելի համար, գրում էր Մարքսը, մտածողության պրոցեսը ամբողջ իրականի արարիչն է, «ինձ համար, ընդհակառակը, իդեալականը վոչ այլ ինչ է, յեթե վոչ մարդկային գլխի մեջ փոխադրված և վերամշակված նյութականը»²:

Ենդելսը հիանալի գնահատական տվեց Հեգելի ստեղծած փիլիսոփայական գիտության սիստեմին: «Լուգվիզ Ֆոյերբախ» մեջ ենդելսը գրում էր, վոր Հեգելն ուզում էր ավարտուն փիլիսոփայական սիստեմ ստեղծել: Այդ «սիստեմը» պետք է մարդկությանը պարզեցր, Հեգելի կարծիքով, բացարձակ, վերջնական ճշմարտությունը, վոր այլևս վոչ մի հետագա զարգացման յենթակա չէ: Հեգելը, վոր իր «Լոգիկայի» մեջ փորձում էր և յացուցել, թե «ճշմարտությունը» զարգանում է, ավելի ու ավելի հարստանում, պետք է դիտվի իբրև պրոցես,—հենց ինքն էլ վերջ է դնում այդ հայացքին ճշմարտության վերաբերմամբ: Նա բացարձակ,

վերջնական, անփոփոխ ճշմարտություն հռչակեց իր փիլիսոփայական սիստեմի ամբողջ բովանդակությունը և հենց դրանով հակասության մեջ ընկավ իր սեփական «դիալեկտիկական մեթոդի» հետ, վոր խորտակում էր ամեն մի դոգմատիկ բան: Այդ նշանակում էր հեղափոխական կողմը խեղդել անչափ աճած պահպանողական կողմի ճնշման տակ³:

Ենդելսը ցույց տվեց, վոր իդեալիստ-դիալեկտիկ Հեգելը անհետևողականորեն է կիրառել ընդհանուր զարգացման միտքը: Հեգելը հարկադրված էր սահման դնել բնության և գիտակցության զարգացման համար: Բնության զարգացումը կարող է նորից սկսվել միմիայն առաջուց արդեն անցած ուղիով: Զարգացումը կենսադործվում է փակված շրջանի մեջ: Հեգելի սիստեմը թաղեց նրա մեթոդը: Այդ կետում ամենախոր հակասություն է պարունակվում Հեգելի մեթոդի պահանջի միջև՝ բացահայտել բնության և գիտակցության զարգացման որչեփով դիալեկտիկան—և նրա սիստեմի պահանջի միջև՝ զարգացումն ավարտել «բացարձակ իմացության» հայտնադործմամբ:

Հեգելի փիլիսոփայության մեջ կա նաև հեղափոխական կողմ, և այդ պատճառով ել Մարքսը Հեգելին մի այնպիսի մարդ էր համարում, վորը իր հուժկու ձայնով բազմաթիվ տանաձայններ էր թնդացնում կուլտուրայի պատմության մեջ. բայց կա նաև պահպանողական կողմ, վորի շնորհիվ փիլիսոփայական հաճախ հաշտվում էր պրուսական իրականության հետ: Ըստվորում հասկանալի չէ, վոր Հեգելի մեթոդի և սիստեմի միջև յեղած այս հակասությունը չպետք է պարզեցրած ձևով հասկանալ—մի արկղիկի մեջ՝ հեղափոխական մեթոդը, մյուսի մեջ՝ պահպանողական սիստեմը: Հեգելի մոտ դիալեկտիկան և իդեալիզմը սերտաճած են: Հեգելի դիալեկտիկան իդեալիստական դիալեկտիկա չէ: Հեգելի փիլիսոփայության սիստեմի և մեթոդի միջև յեղած այս հակասությունը վերջին հաշվով կապված էր այն ժամանակվա Գերմանիայի պայմանների հակասականության հետ, այն

¹ Լենին, Փիլիսոփայական տեսքակներ, էջ 110:

² Մարքս, Կապիտալ, հատ. I, էջ XXIII, 1935 թ.:

³ Ենդելս, Լուգվիզ Ֆոյերբախ, էջ 9:

դարաշնչանի գերմանական բուրժուազիայի դրուժյան հա-
կասականության հետ:

Հենց այս յերկդիմությամբ եւ բացատրում եւ, թե ին-
չու Հեղելը տարբեր կերպով եր աղդեցութիւն գործում հե-
տագա դեպքերի վրա փրկստփայլության եւ զիտության բնա-
զամատում եւ ինչու նրա ժամանակակիցները նույնպէս տար-
բեր վերաբերմունք ունեյին դեպի նա: Մտածողներէց վո-
մանք, ինչպէս Ֆոյերբախը, սուր կերպով եւ արդարացի
քննադատում էյին Հեղելին իդեալիզմի համար, բայց չեն
հասկանում նրա ծառայութիւնները՝ աշխարհի վերաբեր-
մամբ դիալեկտիկական հայացք ստեղծելու գործում: Ուրիշ-
ները Հեղելին քամահարում էյին իբրեւ «սատկած շուն»: Յեղ-
միմիայն մարքսիզմ-լենինիզմի կրօնիկները տվին Հեղելի
փրկստփայլության եւ մասնավորապէս նրա դիալեկտիկայի
նշանակության իսկական պատմական գիտական գնահատու-
թյունը, կարողացան քննադատորեն նրանից վերցնել «ոս-
ցիոնայ հատիկը» եւ դեն չպրտել իդեալիստական կեղեք:

Ժամանակակից բուրժուական ուսուցիչին փրկստփայնե-
րը, լենինի խոսքերով ասած՝ այդ «ուրյադնիկները փրկի-
ստփայլական ամբիոնների վրա», վճռականորեն եւ անփերա-
պահ կերպով դեն նետելով Հեղելի դիալեկտիկան, միևնույն
ժամանակ դեմ չեն հին փրկստփայլի հետ խաղ սկսելու:
Նրանք մինչեւ անգամ կոչ են անում՝ «Հեղելի Հեղելը»: Նրանք
ամեն տարի հալաքում են «Հեղելը» («Հեղե-
լյան միութիւն») կոնգրեսներ, վորտեղ բազմաթիւ գեղու-
ցումներ են կարգում հեղելյան ուսմունքի տարբեր հարցերի
շուրջը: Ի՞նչ են փորձում Հեղելից փոխ առնել արդի խաղա-
րամոլները: Պատասխանը միայն մեկ կարող եւ լինել. նրանք
փոխ են առնում Հեղելի միտախօսիչը, ամեն կերպ ուռցնում
են նրա ուսմունքը բացարձակ իդեալի մասին, կեղծում են
նրա ուսմունքը պետութեան մասին, ձգտելով նրա «խրա-
վունքի փրկստփայլութեան» ողնությամբ արդարացնել Փա-
շխտական կառավարիչների ուսուցիչին:

Փաշխտական բանակի խաղարամոլները Հեղելի միտա-
խօսիչից նոր-հեղելականութեան մի առանձին սխառն են դար-
ձրել, վոր հանդիսանում եւ մարտնչող խաղարամոլութեան
եւ ուսուցիչի փրկստփայլութիւն:

Իսկական մարքսիստները պետք եւ մերկացնեն ամե-
նաչնչին շեղումները դիալեկտիկական մատերիալիզմից:
Մենչեիկոյ իդեալիզմը, Փաշիզմի եւ տրոցկիզմի այդ իդեո-
լոգիական սքողումը, դուր չեն, վոր փորձում եւ Մարքսի
ու լենինի փրկստփայլական մատերիալիզմը փոխարինել բա-
ցարձակ հեղելականությամբ: Մեր կուսակցութիւնը մեր-
կացրեց մենչեիկոյ իդեալիզմն իբրեւ մի ուսուցիչին, լենինիզ-
մին թշնամի հոսանք: Կուսակցութիւնը նույնպէս մերկաց-
րեց նաեւ կուլտուրայի պատմութեան մեխանիստական ու-
վելիան:

Մենք պետք եւ ուսումնասիրենք մարքսիզմ-լենինիզմի
կրօնիկների վերաբերմունքը դեպի Հեղելը, կրօնիկներ, վո-
րոնք ցույց տվին Հեղելի իսկական դերը համաշխարհային
կուլտուրայի պատմութեան մեջ: Ենգելսը, գնահատելով
Հեղելի փրկստփայլութեան նշանակութիւնը, գրում եւր.

«...հեղելյան փրկստփայլութեան իսկական նշանակու-
թիւնն ու հեղափոխական բնույթը հենց այն եւր... վոր նա
միանգամ ընդմիշտ վերջ տվեց մարդկային մտածողութեան
ու գործողութեան արդունքների վերջնական բնույթի մա-
սին յեղած ամեն մի մտքի: Այն ճշմարտութիւնը, վոր
պետք եւ ճանաչել փրկստփայլութիւնը, Հեղելին պատկե-
րանում եւր արդեն վոչ իբրեւ պատրաստի զոգմատիկական
դրույթների մի հալաքածու, վորոնք մնում եւ միայն անդի-
ստիկ, քանի վոր արդեն գտնված են. ճշմարտութիւնն այժմ
պարունակվում եւր հենց իմացութեան պրոցեսի մեջ, գիտու-
թեան յերկարատե պատմական զարգացման մեջ, վոր գի-
տութեան ստորին աստիճաններից բարձրանում եւ դեպի ափ-
լի բարձր աստիճանները, բայց յերբեք չի հասնում այնպի-
սի կետի, վորից նա, — այսպէս կոչված բացարձակ ճշմար-
տութիւնը գտնելով, — այլեւ այն կողմը գնալ չկարողանար
եւ վորտեղ նրան այլեւ ուրիշ վոչինչ չեն մնա անելու, յեթե
վոչ ձեռքերը ծալած՝ հիացմունքով դիտել այդ ձեռք բեր-
ված բացարձակ ճշմարտութիւնը»¹:

Լենինն ափելի եւս զարգացրեց Հեղելի փրկստփայլութեան

¹ Ենգելս, Լուդվիգ Ֆոյերբախ, էջ 7:

այս կլասիկ գնահատությունը: Նա ասպացուցեց, վոր Հեգելի դիալեկտիկական ուսմունքը հեղափոխական եր:

«Հեգելի համարը մարդկային բանականության և նրա իրավունքի վերաբերմամբ և հեգելյան փիլիսոփայության հիմնական դրույթը, թե աշխարհում փոփոխության ու զարգացման մշտական պրոցես է տեղի ունենում, բնական փիլիսոփայի այն աշակերտներին, վորոնք չեն ինքնուրույն հաշտվել իրականության հետ, բերեց այն մտքին, թե իրականության դեմ մղվող պայքարի, գոյություն ունեցող անձամարտության և իշխող չարիքի դեմ մղվող պայքարի արմատն էլ գտնվում է համարադրական զարգացման համաշխարհային որենքի մեջ: Յեթե ամեն ինչ զարգանում է, յեթե մի հիմնարկությունները փոխարինվում են ուրիշ հիմնարկություններով, ել ինչո՞ւ պետք է համարենապես շարունակի պրոեսական թաղավորի կամ ուսուսական ցարի ինքնակալությունը, չնչին փոքրամասնության հարստացումն ի հաշիվ հսկայական մեծամասնության, բուրժուազիայի տիրապետությունը ժողովրդի վրա»¹:

Լենինն ու Ստալինը սովորեցնում են կուսակցությանը, թե հարկավոր է դիտությանը բուլժեիկներն մոտենալ, այսինքն՝ սովյալ դեպքում Հեգելից կարողանալ վերցնել այն, ինչ վոր պետք է մեզ, բուլժեիկներին, հանուն կոմունիզմի, հանուն մարդկության յերջանկության պայքարելու համար: Հեգելի ուսմունքի հեղափոխական կողմը, վոր քննադատաբար, ստեղծագործականորեն վերամշակեցին մարքսիզմ-լենինիզմի կլասիկները, հեգելյան դիալեկտիկայի «ռացիոնալ հատիկն» եր: Հեգելի իդեալներն աշխարհի դիալեկտիկական փոփոխության մասին ներքին հակասությունների միջոցով, այսինքն՝ նրա զարգացման ուսմունքը, նրա պայքարը սեակցիայի դեմ փիլիսոփայության մեջ, մինչև այժմ ել դրավում են պրոգրեսիվ և առաջավոր գիտության ներկայացուցիչների սևեռուն ուղադրությունը:

Անհրաժեշտ եր Հեգելի հիմնական իդեան—զարգացման իդեան—ազատել իդեալիստական կեղևից, վերամշակել հե-

գելյան դիալեկտիկան: Այդ առթիվ Մարքսը գրում եր կուգելմանին:

«Նա (Դյուրինդը:—Ա.) շատ լավ դիտե, վոր հետադուտության իմ մեթոդն այն չէ, ինչ վոր Հեգելին, վորովհետև յես մատերիալիստ եմ, իսկ Հեգելն՝ իդեալիստ: Հեգելյան դիալեկտիկան հանդիսանում է ամենմի դիալեկտիկայի հիմնական ձևը, բայց միմիայն այն. նրա միտքիական ձևից մաքրելուց հետո, իսկ հենց այս է, վոր իմ մեթոդը տարբերում է նրանից»¹:

«Համկ(բ)ի պատմության համառոտ դասընթացն» առում է:

«...Մարքսն ու Ենգելսը Հեգելի դիալեկտիկայից վերցրել են նրա միայն «ռացիոնալ հատիկը», դեն գցելով հեգելյան իդեալիստական կեղևը և շարունակելով զարգացնել այդ դիալեկտիկան՝ նրան արդիական գիտական տեսք տալու համար»²:

Հեգելի իդեալիստական փիլիսոփայության քննադատության, ինչպես նաև Մարքսի ու Ենգելսի իդեալական զարգացման մեջ մեծ դեր խաղաց նրանց մերձավորագույն նախորդը, գերմանական հայտնի փիլիսոփա-մատերիալիստ Լուդվիգ Ֆոյերբախը:

¹ Մարքս և Ենգելս, Նամակներ, էջ 230:

² Համկ(բ)ի պատմության համառոտ դասընթաց, էջ 140 (հայերեն):

¹ Լենին, հատ. I, էջ 410—411:

II. ԼՈՒԴՎԻԳ ՖՈՅԵՐԲԱՆԻ «ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՀԱՏԻԿԻ» ՄՍՍԻՆ

Հեղելի մահվանից հետո Գերմանիայում սկսվեց սուր իդեոլոգիական պայքարի ժամանակաշրջանը: Հեղելի հետեւորդներից վոմանը զարգացնում էին նրա ամենից ավելի ուսուցիչն համոզմունքներն իրավունքի, քաղաքականութեան, պատմութեան բնագավառում: մյուսները, այսպես կոչված «ձախ հեղելականները», վորոնց հարում էին Ռուսոյի Բաուերը, Եզդար Բաուերը, Շտիրները և ուրիշները, փորձում էին արմատական յեղրակացութեանն անել Հեղելի փիլիսոփայական ուսմունքից, քննադատութեան յինթարկել կրոնը և փիլիսոփայութեանը նույնիսկ կապել քաղաքականութեան հետ: «Ձախ հեղելականներին» հարած բոլոր փիլիսոփաներից, յեթե հաշիւի չառնենք Մարքսի ու Ենգելսի իդեական զարգացումը, վորոնք ուսանողութեան տարիներին մասնակցում էին «ձախ հեղելականներին» խմբակներէ աշխատանքին, ամենից ավելի պրոգրեսիւ ճամոզմունքներ արտահայտեց և շարադրեց հայտնի գերմանական գիտնական, փիլիսոփա-մատերիալիստ Լուդվիգ Ֆոյերբախը:

Գրական ճեղքափոխական պայքարը, վոր մղում էին Մարքսն ու Ենգելսը անցյալ դարի 40-ական թվականների սկզբին, սուր կերպով շոշափեց նաև թեորիայի, մասնավորապես փիլիսոփայութեան վոլորտը: Մարքսն ու Ենգելսը հսկայական ուշադրութեամբ հետևում էին այն ժամանակվա փիլիսոփայական պայքարին, իրենց վրա փորձելով Ֆոյերբախի փիլիսոփայութեան խոշոր «ապատաղրական ազդեցութեանը»: «Համկ(բ)ի պատմութեան համառոտ դասընթացը» ամենամեծ խորութեամբ բացահայտեց մարքսիզմի հիմնադիրների հարաբերութեանը գեպի գերմանական փիլիսոփա-մատերիալիստ Լուդվիգ Ֆոյերբախը:

«Իրենց մատերիալիզմը բնորոշելով, Մարքսն ու Ենգելսը սովորաբար վկայակոչում են Ֆոյերբախին, վորպես մի փիլիսոփայի, վորը վերականգնել է մատերիալիզմն իր իրավունքների մեջ: Սակայն այդ չի նշանակում, թե Մարքսն և Ենգելսի մատերիալիզմը նույնական է Ֆոյերբախի մատերիալիզմին: Իրոք Մարքսն ու Ենգելսը Ֆոյերբախի մատերիալիզմից վերցրին նրա «հիմնական հատիկը», չարունակելով զարգացնել և դարձնելով այն մատերիալիզմի գիտական-փիլիսոփայական թեորիա և դեն դեպիով նրա իդեալիստական ու կրոնական-թեիական արտաքին շերտերը»¹:

Իսկ վորն է Ֆոյերբախի փիլիսոփայութեան բովանդակութեանը: Ի՞նչն է նրա մատերիալիզմի «հիմնական հատիկը»:

Լուդվիգ Ֆոյերբախը ծնվել է Գերմանիայում 1804 թվին, Լանգսուտ ավանում: Նա գերմանական հայտնի իրավաբան և պետական գործիչ Անսելմ Ֆոյերբախի վորդին է: Այն ընտանիքը, վորի մեջ դաստիարակվում էր Ֆոյերբախը, չափազանց բազմակողմանի շահեւորվ էր ազրում: Նրա յեղրայրներից մեկն աչքի ընկնող նկարիչ էր, մյուսը հրապուրվում էր բնական գիտութեանն երով, յերրորդը՝ գնարով հոր շափով՝ քաղաքական գործունեութեամբ էր զբաղվում:

Լուդվիգ Ֆոյերբախը, լինելով սկզբում Երլանգենի, իսկ հետո Բեռլինի համալսարանի ուսանող, ուսումնասիրում էր աստվածաբանութեան և կրոնի ու փիլիսոփայութեան պատմութեան, հրապուրվում էր Հեղելի փիլիսոփայութեամբ: Յերիտասարդ տարիներին Ֆոյերբախը Հեղելի մոլի հետեւորդ էր: Նրա առաջին յերկը, վոր նա հրատարակեց «Մտքեր մահվան և անմահութեան մասին» վերնադրով, կասկած առաջացրեց գերմանական վոստիկանութեան մեջ և ստեղծեց ուսուցիչներին այն անհանդուրժաւ վերաբերմունքը գեպի փիլիսոփան, վոր շարունակվեց մինչև 1872 թ., այսինքն՝ մինչև Ֆոյերբախի մահը:

Առանձին ատելութեան էին տաժում գեպի Ֆոյերբախը

¹ Համկ(բ)ի պատմութեան համառոտ դասընթաց, էջ 141 (հայերեն):

միտակները, տերտերները, կրոնամոլները, քաղաքական
ոեակցիոներները: Յոյերբախը նրանց մասին արտահայտ-
վում էր իբրև իր ամենամահալու թշնամիների մասին: Այդ-
պես, պահպանվել են Յոյերբախի նամակները, վորոնցից
մեկի մեջ նա իր հակառակորդների մասին հայտարարում
էր, թե «յեթե տերտերները խելամիտ են, ապա նրանք չար
են, անաղնիվ, կեղծավոր: Իսկ յեթե նրանք աղնիվ են ու
բարի, ապա նրանք հիմար են»:

Յոյերբախը՝ լինելով համարձակ, բնությամբ չափա-
զանց վճռական՝ չէր հանդուրժում քաղաքական ճնշումներ,
առանձնապես գիտական ստեղծագործութեան բնագաղա-
րում: Լինելով գերմանական ռադիկալորեն տրամադրված
բուրժուազիայի պայծառ խղետուրը, պայքար մղելով բուր-
ժուական-դեմոկրատական հիմնարկությունների համար,
Յոյերբախը նպաստում էր առաջավոր ուղղիցիոն տրամա-
դրությունների աճմանը պրուսական ռեակցիոն արսուլուտիզ-
մի վերաբերմամբ Գերմանիայում:

Իր կյանքի զգալի մասը Յոյերբախն անց կացրեց քա-
ղաքական պայքարից դուրս, բուն ցնցումներից մեկուսի,
վորոնցով այնքան հարուստ էր XIX դարի կեսերի գերմա-
նական պատմությունը: «Գերմանական Սպինոզան», ինչպես
նրան անվանում էին այն ժամանակ, չէր կարողանում մաս-
նավորապես նույնիսկ լայն գիտական ասպարեզը դուրս գալ,
վարդհետև ամբողջ կյանքի ընթացքում չկարողացավ փրկի-
սոփայական ամբիոն ստանալ գերմանական համալսարաննե-
րից և վոչ մեկում: Պրուսական կառավարությունը վախե-
նում և հալածում էր այդ պրոգրեսիվ, դեմոկրատականո-
րեն տրամադրված, համարձակ և վճռական մատերիալիստ-
մտածողին: Չնայած խոչնդոտներին՝ Յոյերբախին հաջող-
վեց հեղափոխական ժամանակաշրջանում, 1848 և 1849 թվի-
րին, դասախոսությունների մի ցիկ կարգալ Հայդելբեր-
գում՝ ուսանողների, ինտելիգենցիայի, բանվորների, ար-
հեստավորների և առհասարակ դեպի պրուսական արսուլու-
տիզմը սպողիցիոն կերպով տրամադրված մարդկանց հա-
մար: Բայց նույնիսկ այստեղ էլ նա արգելքների հանդիպեց:
Յերբ Յոյերբախի դասախոսությունների կուրսը կազմակեր-

պողները գլխեցին Հայդելբերգի համալսարանի շենքը դասա-
խոսությունների ունկնդիրների համար տրամադրելու խնդ-
րով, համալսարանի վարչությունն այդ խնդիրը մերժեց:
Յոյերբախն ստիպված էր դասախոսությունները կարգալ
քաղաքային խորհրդի շենքում:

Յոյերբախն իր կյանքն ավարտեց ծայրահեղ աղքատու-
թյան մեջ: Կարծես վորպես ծաղր փրկիսոփայի վերաբեր-
մամբ՝ այն տունը Բրուկհերգում, վորպեղ սպրում էր Յո-
յերբախը, նրա մահից հետո ձեռք բերեց բավարական կա-
ռավարությունը, նրա մեջ բնակատեղ սարքելով հանցա-
գործների համար և այդ յուրահատուկ հիմնարկության
գլուխ նշանակելով մի տերտերի, այսինքն՝ Յոյերբախի ա-
մենակատաղի հակառակորդին:

Իր գիտակցական կյանքի առաջին տարիները, մոտավո-
րապես մինչև 1839 թվականը, Յոյերբախը Հեդելի հետևորդ
էր: Այդ ժամանակաշրջանին և վերաբերում նրա յերեկի
աշխատությունը՝ «Մտքեր մահվան և անմահության մա-
սին», նրա պատմա-փրկիսոփայական լեզվերը, մասնա-
վորապես նրա գրվածքը հոլլանդական փրկիսոփա-մատերիա-
լիստ Սպինոզայի մասին: Այդ աշխատություններում նա
փորձում և մարդկային մտքի զարգացման պատմությունը
հետաքննել իբրև բանականության զարգացում, իսկ առան-
ձին փրկիսոփայական սխտեմները՝ հետադուտել իբրև այդ
բանականության պատմական կյանքի և զարգացման յու-
րահատուկ դրսևորում և արտահայտուիւն: Բայց արդեն
1839 թվին Յոյերբախը համոզվեց, վոր Հեդելի ուսմունքի
տեսակետից չի կարելի խոր գիտական յեղրահացություններ
անել բնության և մարդու կյանքի մասին: Հեդելն իր ըն-
թերցողներին և ունկնդիրներին կոչ էր անում, ինչպես ա-
սում էր Յոյերբախը, ուսումնասիրելու «յերկնային վորդու-
ները»: Այդ բանը չէր բավարարում Յոյերբախին: 1839
թվին նա գրեց «Հեդելի փրկիսոփայության քննադա-
տությունը» վերնագրով հայտնի աշխատությունը, վո-
րի մեջ և այլեց Հեդելի իդեալիստական փրկիսոփա-
յության բովանդակալից և քննադատական վերլուծու-
թյունը: Այդ նույն փաստարկները Հեդելի դեմ հետո

գարգացիեցին 1841 թվին Յոյերբախի ամենից ավելի կարե-
վոր աշխատութեան—«Քրիստոնեայութեան եյութեան» մեջ:
Հիմնական միտքը, վոր Յոյերբախը ձևակերպում էր Հեգելի
գեմ, այն էր, թե փիլիսոփայութեանը չի կարող իր իսկա-
կան արդյունքներին հասնել, քանի նա փակվում է զուտ
մտքի շրջանակներին մեջ: Ըստ Յոյերբախի՝ փիլիսոփայու-
թյունն ինքը, սեփական ուժերով, չի կարող կյանք ստեղ-
ծել: Փիլիսոփայութեանն ինքն իրենից չի ծնում իր իդեա-
ների ամբողջ հարստութեանը: Միմիայն բնութեանն ու-
սումնասիրելով է փիլիսոփայան գիտութեան ձևը բերում:
Այդ պատճառով էլ՝ փիլիսոփայի իսկական խնդիրն, ըստ
Յոյերբախի, այն չէ, վոր նա ներկայիվ առանձին մարդու
մտածողութեան սահմաններում, այլ այն է, վոր նա իր հա-
յացքները դարձնի զեպի բնութեանը:

Յոյերբախը հռչակեց մատերիալիզմի հաղթանակը: Նա
ապացուցեց, վոր հեգելյան իդեալիզմը վոչ այլ ինչ է, յեթե
վոչ փիլիսոփայութեան ներկված աստվածաբանութեան, աշ-
խարհի է նրա ծագման մասին յեղած տերտերական տեսա-
կետի փիլիսոփայական արտահայտութեանը:

Հեգելի «Բացարձակ վոգին», առում էր Յոյերբախը,
սովորական մարդկային գիտակցութեանն է, բայց մարդուց
կտրված գիտակցութեանը:

Ի հակադրութեան դրան՝ Յոյերբախը պնդում էր, վոր
գիտակցութեանը նյութի ծնունդն է: Փիլիսոփայութեան
հիմնական հարցի այս մատերիալիստական լուծման, հեգե-
լյան իդեալիզմին այս վճռական հարվածը հասցնելու մեջ է
Յոյերբախի պատմական ծառայութեանը:

Ենդեւան իր «Լուդվիգ Յոյերբախ» կլասիկ աշխատու-
թեան մեջ նկատել է, վոր յերբ լույս տեսավ Յոյերբախի
«Քրիստոնեայութեան եյութեանը» յերկը, ապա մեկ հարվա-
ծով նա ցրեց իդեալիստական սիստեմներում կուտակված
վաղեմի հակասութեանները, հռչակելով մատերիալիզմի
հաղթանակը: Ենդեւանը գրում է, վոր Յոյերբախի իդեաների
եյութեանը կարելի էր ինքն ինքուհեմ հետեյալ գրույթներին հանդե-
նել.

«Բնութեանը գոյութեան ունի անկախ վորեւէ փիլիսո-
փայութեանից: Նա այն հիմքն է, վորի վրա աճում ենք

մենք, մարդիկ, նրա արտադրանքները: Բնութեանից է
մարդուց դուրս վոչինչ չկա: Մեր կրոնական յերեակայու-
թեան ստեղծած բարձրագույն եյակները—միմիայն մեր սե-
փական եյութեան Փանաստիկ արտացոլումներն են: Նգով-
քը վերցված էր. «սխառմը» ջախջախված էր է մի կողմ
չպրտված...»:

Յեւ այնուհետեւ Ենդեւանը նկատում է.

«Ով չի ապրել այդ դրքի ազատարար ազդեցութեանը,
նա չի ել կարող պատկերացնել այն: Մենք բոլորս հրճվան-
քի մեջ ենք, է մենք բոլորս առժամանակ Յոյերբախի հե-
տեորդներ դարձանք: Թե ինչպիսի վոգեւորութեամբ վողջու-
նեց Մարքսը նոր հայացքը է ինչպիսի մեծ ազդեցութեան
գործեց այն նրա վրա,—չնայած նրա բոլոր քննադատական
փերագահումներին,—կարելի չէ տեսնել նրա «Սրբազան բն-
տանիքը» գրքից»¹:

«Քրիստոնեայութեան եյութեանը», Մարքսի ու Ենդեւանի
արտահայտութեամբ, «հրաժարեցրեց Հեգելի համաշխար-
հային վոգուն»: «Սրբազան բնտանիքի» մեջ նրանք ապացու-
են գնահատում Յոյերբախի պատմական ծառայութեանը.

«Ով վոչնչացրեց հակացողութեանների գիպեկտի-
կան—աստվածների պատերազմը, վոր ծանոթ է միայն փի-
լիսոփաներին: Յոյերբախը: Ով մաշված հնոտիների տեղը,
«անասման ինքնագիտակցութեան» տեղը դրեց վոչ թե
«մարդու նշանակութեանը» (կարծես մարդը ելի ինչ—վոր մի
ուրիշ նշանակութեան ունի, քան այն, վոր նա մարդ է),
այլ հենց մարդուն իրեն: Յոյերբախը է միմիայն Յոյեր-
բախը»²:

Յեւ իրոք, Յոյերբախի ամբողջ ուշադրութեանը նրա
Հեգելով տարվելուց հետո ուղղված էր իդեալիզմի դեմ:
Բարձր գնահատելով Յոյերբախի մատերիալիստական փիլի-
սոփայութեանը՝ Մարքսը Յոյերբախին հրավիրում էր մաս-
նակցութեան ունենալու Փրանս-գերմանական տարեգրե-
րում: Դուք, գրում էր Մարքսը, բուն իսկ պատմութեան
կողմից կոչված էք հանդես գալու Եւլլինդի է Հեգելի դեմ:

¹ Մարքս է Ենդեւան, հատ. XIV, էջ 642:

² Մարքս է Ենդեւան, հատ. III, էջ 117:

Իսկ շուտ աված Շելլինգն եք: Վորչափով Շելլինգը մատերիալիզմի ծաղրանկարն է, նույնչափով բնադիրը, այսինքն՝ Ֆոյերբախն ինքը, հենց միայն իր յերեսն զայնով պետք է խորտակի իդեալիզմի այդ ուրվականը, վոր հանդես է գալիս հանձնես Հեգելին և Շելլինգին:

Միևնույն ժամանակ Մարքսն ու Ենգելսը, այդպես բարձր գնահատելով Ֆոյերբախի ծառայութիւնները, հենց սկզբից ևեթ տեսնում էին նրա մատերիալիզմի սահմանափակածութիւնը:

Ֆոյերբախը, քննադատելով Հեգելի փիլիսոփայութիւնը, դեն էր նետում նաև այն գրականը, ինչ վոր իր հետ բերեց գերմանական կլասիկ իդեալիզմը, մի կողմ նետեց Հեգելի դիալեկտիկան: Նա յերբեք չէր հասկանում հեգելյան դիալեկտիկայի նշանակութիւնը, Հեգելի փիլիսոփայութիւնն անվանելով թեոլոգիայի, աստվածաբանութիւն, կրոնի վերջին ապաստարանը, պատմարը:

Անկասկածելի չէ, վոր իդեալիզմի այդպիսի քննադատութիւնը Ֆոյերբախի կողմից առաջ էր յեկել այն ժամանակ կազմավորված հետամնաց հասարակական հարաբերութիւնների չնորհիվ:

Ըստ Լենինի խոսքերի՝ Ֆոյերբախը չհասկացավ քաղաքականութիւն տեղը մարդու կյանքում: Այդպես, որինակ, նա հրաժարվեց իր թեկնածութիւնը դնելու Ֆրանկֆուրտի ազգային ժողովի համար: Իր նամակներից մեկում Մարքսը գրում էր, վոր Ֆոյերբախի մոտ չափազանց շատ բնութիւն է չափազանց քիչ քաղաքականութիւն կա: Այստեղից էլ հենց, իսկապես, թլխում է Ֆոյերբախի սահմանափակածութիւնը: Նա բուրժուական-դեմոկրատական յերազանքների չբժանակներից այն կողմը չանցավ:

Հասարակական կյանքի վերաբերմամբ ունեցած իր հայացքներում Ֆոյերբախը մնաց իդեալիզմի հողի վրա: Մարքսն ու Ենգելսը, վերջնականապես հաղթահարելով ֆոյերբախյան մատերիալիզմի սահմանափակութիւնը, գրում էին «Գերմանական իդեոլոգիայում»:

«Վորչափով Ֆոյերբախը մատերիալիստ է, նա պատմութիւնը չի գտնում, իսկ վորչափով նա քննադատում է պատ-

մութիւնը, նա բնալ մատերիալիստ չէ»¹: Հասարակութիւն վերաբերյալ ուսմունքի մեջ փիլիսոփան ձգտում էր սեփականութիւն այնպիսի բաշխման, վորպեսզի վոչնչացվի չափազանց հարստութիւնն ու աղքատութիւնը, ձեռք բերվի սեփականութիւն հավասարաչափ բաշխում ռեֆորմների, այլ վոչ թե հեղափոխութիւն միջոցով: Ենորհիվ այդ հանդամանքի, Ֆոյերբախի կարծիքով, կանհետանա պառւտեւրիզմը, աղքատութիւնը, կամայականութիւնը, իսկ իդեոլոգիայի բնագավառում՝ խալարամոլութիւնը, ռեակցիան: Մարդը ներգաշնակորեն զարգացած էյակ կդառնա, նա, Ֆոյերբախի կարծիքով, կհետաքրքրվի «ճշմարիտ կրոնով» և փիլիսոփայութիւնը: Չնայած այսպիսի յերազանքներին ապագա ներգաշնակորեն զարգացած մարդու մասին և հասարակութիւն մասին, վորտեղ չի լինի կամայականութիւն, ռեակցիա, չի լինի հարստութիւն չափազանց մեծ կենտրոնացում մի բեւեռում և աղքատութիւն՝ մյուս բեւեռում, Ֆոյերբախն ընդունում էր, վոր հասարակութիւնն իր բարձրագոյն իդեալները կենսազոքծում է մարդկանց կրոնական ձգտումների միջոցով, սիրո կրոնի միջոցով, մարդկանց ճշմարիտ մարդկային հարաբերութիւնների միջոցով միմյանց վերաբերմամբ: Յեւ նույնիսկ մարդկային հասարակութիւն պատմութիւնը Ֆոյերբախը ժամանակաշրջանների չէ բաժանում՝ կախված այն բանից, թե ինչպիսի կրոնական սխառններ են տիրապետող յեղել այս կամ այն ժամանակաշրջանում: Այս ամենը վկայում է այն մասին, վոր հասարակական հայացքների բնագավառում Ֆոյերբախը իդեալիզմի սահմաններից զուրս չի յեկել: Ֆոյերբախի մատերիալիզմի այդպիսի սահմանափակութիւն հիմնական պատճառն այն էր, վոր նա չէր հասկանում հարաբերական մարդու պրակտիկ դործունեյութիւն դերը, չէր հասկանում զարգացման իդեան—դիալեկտիկան, վոր տվել էր Հեգելը, թեպետև իդեալիստական կերպարանքով:

Ֆոյերբախի մատերիալիզմը պայծառորեն յերեւում է յերբ նա վճռում է հիմնական փիլիսոփայական հարցը:

Ֆոյերբախն իր «Նախնական թեզիսներ փիլիսոփայու-

¹ Մարքս և Ենգելս, հատ. IV, 49 Յ:

թյան ունեցորմի շուրջը» գրվածքում գրում է, թե մտածողությունն, ինքն ըստ ինքյան վերցրած, արատաւատ կերպով, բնության կապակցությունից դուրս, վոչ մի գրական գիտություն չի տալիս, վոր գրական գիտությունն առաջ է գալիս իրեն մարդու չիման արդյունք բնության հետ կամ, ինչպես գրում է Պոյերրախը, «յեսի» և «վոչ-յեսի» չիման արդյունք: Բնությունը բոլոր գիտելիքների աղբյուրն է. բնությունից է սկսվում ճշմարիտ փիլիսոփայությունը, իսկ փիլիսոփայությունը հանդես է գալիս իրեն միացած գիտությունների նախահայր: Բնությունը բոլոր գիտությունների մայրն է: Գիտության և փիլիսոփայության ընդհանուրն այն է, վոր նրանք ծագում են բնությունից, իրենց սկիզբն են առնում փաստերի մեջ, նրանց ընդհանուր հիմքը նյութական աշխարհն է: Իր «Նախնական թեզիսներ փիլիսոփայության ունեցորմի շուրջը» և «Փիլիսոփայության սկզբնավորության մասին» վերնագրով աշխատություններում Պոյերրախն այն հարցն է դնում, թե փիլիսոփայությունն իր յեղրակացություններում հենվում է բնության փաստերի վրա: Բայց ի՞նչպես է անում նա այդ բանը: Ի հակադրություն Հեգելի՝ Պոյերրախը գտնում էր, վոր փիլիսոփայությունը վո՛չ միայն վերջիվերջոյ յե հանդում ունայությանը, բնությանը, այլ, ընդհակառակը, նա ամենի շուտ սկսում է ունայությունից, բնությունից: «Վոգին է գալիս զգացմունքից հետո, և վոչ թե զգացմունքը վոգուց հետո», — գրում է Պոյերրախը: Մարդու միտքը — դա իրերի վերջն է, և վոչ թե սկիզբը: Անցումը դեպի բնություն մտքից, գիտակցությունից — «զուտ հալատի քմահաճույքն» է: Մի այլ տեղում նա մասնանշում է, վոր յեթե մարդն սկսում է ունայության, բնության ուսումնասիրությունից և միտք է նրա մեջ, ապա փիլիսոփայությունը մարդու համար մշտական պահանջմունք է հանդիսանում: Իսկ յեթե մարդը փիլիսոփայական սխառն է կառուցում, չգիտիլով բնության ուսումնասիրությանը, ապա այդ սխառնմը կլինի դատարկ և անբովանդակ, նա կլինի տերտերականություն:

Արդեն փիլիսոփայության սկզբնավորության ըմբռնումն իսկ Պոյերրախի կողմից՝ ուղղված է հեգելյան ուսմունքի

դեմ փիլիսոփայության խնդիրների և առարկայի մասին: Հեգելի մոտ ճշմարիտ փիլիսոփայությունը միանում է կրոնի հետ: Պոյերրախի մոտ ճշմարիտ փիլիսոփայությունն իր սկիզբն է առնում այնտեղ, վորտեղ նա իրեն սահմանադատում է կրոնից: Հեգելի մոտ մարդը դեպի բնությունն է գալիս բանականությունից: Պոյերրախի մոտ փիլիսոփայությունն սկսվում է ունայությունից, բնությունից: Հեգելի մոտ ամբողջ զարգացումը կատարվում է «բացարձակ իդեալի» հատուկ ակտիվության շնորհիվ: Պոյերրախի մոտ՝ ուշադրության կենտրոնում է բնության իրեն կյանքը: Բնությունն ակտիվ է և միանգամայն ինքնուրույն: Այստեղ առկա յեն տարբեր յեղակետային դրույթներ, փիլիսոփայության առարկայի և բովանդակության հակադիր հիմնավորումներ:

Յեթե փիլիսոփայության ամբողջ բովանդակությունն ու ամբողջ բնույթը, Պոյերրախի ուսմունքի համաձայն, կազմավորվում է մարդու և բնության փոխհարաբերությունից, ապա ի՞նչ է ներկայացնում իրենից Պոյերրախի մարդը: Պոյերրախը մարդուն դիտում է իբրև բնության մի մասը: Սուբյեկտը, «յեսը», մարդը միաժամանակ հանդիսանում է նաև օբյեկտ, բնության մաս, վոր յենթարկվում է բնության օրենքներին: Այդ օրաժամանակ էլ, ըստ Պոյերրախի, «յեսի» հարաբերությունը դեպի «վոչ-յեսը», սուբյեկտներ՝ դեպի օբյեկտը, մարդուն՝ դեպի բնությունը կառուցված է այն հիմունքով, վոր մարդը, սուբյեկտը, միաժամանակ հանդիսանում է նաև օբյեկտ և այս իմաստով միասնություն է յերեան բերում օբյեկտի հետ, բնության հետ:

ձեռն է, Պոյերրախի մարդը մի վերացական ելություն է, վոր կապված չէ վո՛չ վորոշ կուսակցության, դասակարգի, դասի հետ, վո՛չ վորոշ քաղաքական շահերի հետ, վո՛չ ել հասարակականորեն-պատմական վորոշ միջավայրի հետ: Այդ մարդը բնության մասն է, և միմիայն այդքան: Այդպիսի մարդը միայն կենսաբանական ելություն է: Այդ իմաստով Պոյերրախի մարդը դեռ վերացական է, պատիվ, նա կրավորական, հայեցական ելակ է: Ակտիվ կողմը գտնվում է օբյեկտի, բնության մեջ: Ըստ Պոյերրախի ուս-

մունքի՝ միմիայն բնությունն և ներդրածում մարդու վրա, իսկ մարդը մնում է պասսիվ:

Թեև ըստ Ֆոյերբախի մարդը ներկայացնում է արտաքին աշխարհի, բնության և սուբյեկտիվ աշխարհի միասնությունը և այդ իմաստով նա հանդիսանում է փիլիսոփայության բարձրագույն առարկան, սակայն Ֆոյերբախն ի փիլիսոփայության ճանաչողական գիտելիքի, ըստ փորձի մարդը անդործոն, պասսիվ էլի է: Նշել անցումը մարդուց դեպի միջավայրը, դեպի բնությունը: Այդ էլ էլ կարելի անել այնպիսի փիլիսոփայական դիրքերից, ըստ փորձի մարդը անդործոն, պասսիվ էլի է: Նշել անցումը մարդուց դեպի բնությունը հնարավոր է միմիայն այն դեպքում, յեթև ուսումնասիրենք մարդու գործունեությունը բնությունը փոփոխելու գործում, յեթև ուսումնասիրենք մարդկանց դասակարգային պայքարը:

Յերբ Լենինը խոսում էր գերմանական մատերիալիստի փիլիսոփայական սխառմի թերությունների մասին, նա ամենից առաջ մատնանշում էր Ֆոյերբախի այսպես կոչված անտրոպոլոգիզմը, փոր Ֆոյերբախի փիլիսոփայությունը հայեցական է դարձնում, իսկ փիլիսոփայություն առարկան—մարդուն—վերացական էլի:

Իսկ ի՞նչ է ներկայացնում Ֆոյերբախի փիլիսոփայական ուսմունքի այդ անտրոպոլոգիզմը: «Անտրոպոլոգիա» բառը ծագում է հունարեն յերկու բառերից. «անտրոպոս»—մարդ, «լոգոս»—ուսմունք, բան (խոսք)՝ միտք: Անտրոպոլոգիա—ուսմունք, գիտություն մարդու մասին, մարդարանություն: Ֆոյերբախը փորձ արեց՝ հենվելով մարդու վերաբերյալ ուսմունքի վրա՝ մի ամբողջ փիլիսոփայական սխառմ կառուցել:

Առաջին տպավորությունն այս է. յեթև Ֆոյերբախի մարդը միասնական է բնության հետ, յեթև նա ինքը բնության մի մասն է, ապա նա, այդ մարդը, ռեալ է, կոնկրետ է: Սակայն այս միայն առաջին տպավորությունն է: Բաժական է բնության առեկ, յեթև ինչպես են գրականում բնության առանձնահատկությունները մարդու մեջ և ինչով է արբերվում մարդը կենդանական աշխարհից, փոր բացահայտի Ֆոյերբախի ուսմունքի թուլությունը: Նշելու իր

«Լուգիլի. Ֆոյերբախ» գրքում նկատել է, փոր յեթև Ֆոյերբախի մարդը ռեալ է, սակայն նա մի վերացական, աշխարհից դուրս գտնվող էլի է:

«...Նա յերակետ է վերցնում մարդուն: Բայց նա փոր մի բառով անգամ էլ հիշատակում մարդուն չըջապատող աշխարհի մասին, և այդ պատճառով էլ նրա մարդը նույն վերացական մարդն է մնում, փոր հանդես և գալիս կրոնի մեջ»¹:

Նշելու այս վերլուծությունը բաց է անում մետաֆիզիկական մատերիալիզմի սխառմի կարևորագույն արտաբերից մեկը, մատերիալիզմ, փոր փորպես ներկայացուցիչ հանդես էր գալիս նաև Ֆոյերբախը: Այդ արատը նրա փիլիսոփայություն հայեցականությունն է:

Յեթև դիալեկտիկական մատերիալիզմի ուսմունքով՝ մարդու և բնության բարձրագույն միասնությունը յերևան է գալիս մարդու պրակտիկ գործունեություն մեջ, արդյունաբերություն մեջ, ապա, Ֆոյերբախի ուսմունքով, գործի գրությունը բոլորովին այլ է: Նրա մոտ մարդը տրված է միանգամ բնդմիշտ: Նրա հատկություններն անփոփոխ են: Նա կենսարանական էլի է: Ֆոյերբախը չկարողացավ բաց անել մարդու պրակտիկ-քննադատական, հեղափոխական քաղաքական գործունեությունը: Նա մարդուն գիտում էր նրան չըջապատող հասարակական միջավայրից դուրս: Հենց այս է նրա փիլիսոփայական ուսմունքի այսպես կոչված անտրոպոլոգիզմի էությունը: Իդուր է, փոր Մարքսի առաջին յեթևը Ֆոյերբախի մասին առում է, փոր Ֆոյերբախի մատերիալիզմը հայեցական էր, փոր Ֆոյերբախը չեր հասկանում հասարակական մարդու հեղափոխական, պրակտիկ-քննադատական և արտագրական գործունեությունը:

Չնայած Ֆոյերբախի՝ մարդու վերաբերմամբ ունեցած հայացքի ամբողջ արամությունն ու խորությունը, նրա թերիան սահմանափակ էր, անբավարար: Չե՞ր փոր ինչքան էլ մարդիկ Ֆիլիսոփայի և բիոլոգիայի տեսակետից ուսումնասիրելին, ասենք, մարդկային ձեռքի կառուցվածքը,

¹ Մարքս և Ենգելս, Համ. XIV, էջ 667—668:

նրանք յերեւել չենին կարող այն հսկայական պատմական
գործի իմացութեանը հասնել, վոր կատարվել է ձեռքի ուղ-
նութեամբ: Վորպեսզի բացահայտենք մարդկային ձեռքի
նշանակութիւնը, դերը հասարակութեան պատմութեան մեջ,
պահանջվում է դիմել մարդու արտադրական գործունեյու-
թեանը, վորտեղ մարդկային գիտակցութեան և մարդկային
ձեռքի ընդունակութիւնը յերևան են դալիս պրակտիկ կեր-
պով—գործուն ձեռով:

Բոլոր վերևում ասվածներով բացատրվում է, թե ինչու
Ֆոյերբախը արատրակա մատերիալիստ մնաց նաև իր իմա-
ցաբանութեան մեջ: Նա իր բոլոր հասուն յերկերի մեջ հայ-
տարարում էր այն մասին, վոր զգայականութիւնը վճռա-
կանն է, ուրիշից անարտածելին, առաջինը փիլիսոփայու-
թեան մեջ: Նա մատնանշում էր, վոր զգայութեան որդան-
ները փիլիսոփայութեան որդաններն են: Ֆոյերբախի մոտ
զգայականութիւնը գիտվում է վորպէս բնութեան պատկի
ընկալում մարդու կողմից: «Փիլիսոփայութեան ռեֆորմի
անհրաժեշտութիւնը» վերնագրով փոքրիկ արակատուում
Ֆոյերբախը 29-րդ թեզիսում գրում էր. «Սուբյեկտիվ սկզբ-
բունքն ու փիլիսոփայութեան զարգացումը հանդիսանում են
նաև նրա զարգացման որչեկտիվ սկզբունքը: Նախքան վո-
րակը մտածելը՝ դու այն գգում ես: Մտածողութեանը նա-
խորդում է պատկի վիճակ»: Մարդկային գիտակցութեան
պատկի վիճակը, վոր Ֆոյերբախի մոտ նույնն է, ինչ վոր
զգայականութիւնն ընդհանրապէս, հենց ամեն մի գիտու-
թեան առաջին աստիճանն է: Այսպիսով, Ֆոյերբախի մոտ
կարելի չէ գործունեյութեան հասկացողութիւնը գտնել լոկ
սահմանափակ վորորտում, վորպէս զգացողութիւնների
գործունեյութիւն: Բայց նրա մոտ չկա գործնականորեն-
զգայական գործունեյութիւն: Իսկ հենց սրա մեջ է դիտելե-
տիկական մատերիալիզմի էյակսն տարբերութիւններէ մե-
կը մետաֆիզիկական մատերիալիզմից: Յերբ Ֆոյերբախը
խոսում էր զգայութիւնների գործունեյութեան մասին, նա
խոսում էր գիտակցութեան գործունեյութեան մասին: Յերբ
զգայական գործունեյութեան մասին խոսում է դիտելետիկ-
մատերիալիստը, նա նկատի ունի գործնականորեն—հեղափո-

խական զգայական գործունեյութիւնը, այդ թվում նաև
քաղաքական գործունեյութիւնը: Տարբերութիւնն այստեղ
սկզբունքային է:

Ֆոյերբախը մնաց հայեցական մատերիալիստ: Նա իմա-
ցութեան պրոցեսը բաժանեց յերկու աստիճանի, վորոնցով
անցնելիս մարդը զբաւորում է իրեն իրեւ պատկի, կրա-
փորական էյակ: Իմացութեան առաջին աստիճանը նա անվա-
նում էր «սրտի» գործունեյութիւն, յերկրորդը—«գլխի»
գործունեյութիւն: Ըստ Ֆոյերբախի՝ սիրտն ալիւլի հեղա-
փոխական է, քան խելքը. սիրտը լի չէ զգայական եներդիա-
յով: Գլուխն ուշադրութիւնը կենարոնացնում է այն բանի
վրա, ինչ վոր միասնական է բնութեան մեջ: Այդ միասնա-
կանը գլուխն արձանագրում է իրեւ արատրակցիւ: Յերբ
մարդը սրտի գործունեյութիւնը մի կողմ է նետում և չա-
փազանց հրապուրվում է գլխի գործունեյութեամբ, բնու-
թիւնը թառամում է իր հարստութեան մեջ: Գլուխն ընդի-
նակ է յերեւմն առաջ վաղելու, բայց գլխում չափազանց հա-
ճախ և յերկար ժամանակով տեղափոխվում է հինը: Այս
իմաստով գլուխը պահպանողական է, և միայն սիրտն է,
վոր գիտական զարգացման համար ուղի չէ ցույց տալիս:
«Փիլիսոփայութեան ռեֆորմի անհրաժեշտութեան մասին»
վերնագրով յերկում Ֆոյերբախն այսպէս է վճռում իր փի-
լիսոփայութեան համար կարևոր այդ հարցը. «Փիլիսոփա-
յութեան էյակսն գործիքը, որդանը հանդիսանում է գլու-
խը, հոգսի, մետաֆիզիկական սահմանափակութեան, իդեա-
լիզմի աղբյուրը, և սիրտը՝ տանջանքի աղբյուրը... Հայե-
ցական «էյակը» վորոշում է առարկան, մտածողութեան մեջ
յես եմ վորոշում առարկաները: Մտածողութեան մեջ յես
հանդիսանում եմ յես, իսկ հայեցութեան մեջ՝ վոչ—յես»:

Ֆոյերբախը իմացութեան սկիզբն ընդունում է բնութեան
ախտացումը մարդու զգացողութիւնների մեջ: Բայց նա
նույնքան բարձր է գնահատում նաև բանականութեան դերն
իմացութեան մեջ: Նա գտնում է, վոր մարդը, ձգտելով թա-
փանցել բնութեան գաղտնիքների մեջ, չի կարող յոլա գնալ
ստանց բանականութեան: Բնութեան վիաստերի ամբողջ ընդ-
հանրացումը տեղի չէ ունենում բանականութեան առաջաց-

րած իրենաների ոգնութեամբ: Յոյերբախի կարծիքով՝ բոլոր գիտելիքների ճշմարիտ լինելու չափանիշը մարդկանց համակարծիք լինելն է: Յեթե իրենաները ընդհանուրի կողմից ընդունված են հասարակության մեջ, հետևաբար՝ նրանք ճշմարիտ են: Յեթե վորևե թեորիայի կամ դադափարի վերաբերմամբ տարաձայնություն կա, տարբեր կարծիքներ գոյություն ունեն, նշանակում է՝ այդ իրենաները դեռ անվարտուն ձև չեն ստացել, այսինքն՝ ըստ Յոյերբախի՝ փիլիսոփայական և գիտական թեորիաների ճշմարտութեան ու կեղծութեան չափանիշն ընկած է գիտակցության սահմաններում: Բայց դա մարդկային գիտելիքների ճշմարտության կամ կեղծության իրենատրական չափանիշն է: Չե՞ վոր չի կարելի թեորիայի ճշմարտությունը կամ կեղծությունը գնահատել՝ մնալով գիտակցության սահմաններում, հենվելով միայն իրենաների տարածվածության վրա հասարակության մեջ: Թեորիայի ճշմարտության որակիտիվ չափանիշը դանելու համար հարկավոր է դուրս գալ թեորիայի սահմաններից, այսինքն՝ դիմել հենց իրականության իրեն դարդացմանը, մարդու արակտիկ դործունեությանը: Յոյերբախն այստեղ անհեռողականորեն երկիրառում իր մտերիալիքը, թեև հայտարարում էր, վեր բնությունն է հանդիսանում վոգու, մաքի բազիսը:

Յոյերբախը փիլիսոփայական մաքի պատմության մեջ հայտնի չե՞ վո՞չ միայն իբրև մատերիալիստ, այլև իբրև կրոնի աչքի ընկնող քննադատ: Լենինը հսկայական նշանակություն էր վերադրում Յոյերբախի «Դասախոսություններ կրոնի եյության մասին» վերնադրով գրված—կրոնի քննադատության վերաբերյալ այդ կլասիկ աշխատությանը: Լենինը կոնսպեկտ է կազմել այդ շարադրությունից և նշել է գրքի ամենից ավելի փայլուն հատվածները, մեկնաբանել է ախ բոլոր մաքերը, վորոնք իբրև դրական նվաճումներ մտել են աստվածաշնչի, քրիստոնեություն և իդեալիզմի քննադատության մեջ:

Այդ գրքում Յոյերբախը հարցն այս կերպով է դնում. ամբողջ նախկին փիլիսոփայությունը անհաջողաբար ամուսնություն է կնքել կրոնի հետ, վոր այժմ պետք է լուծվի: Իբրև կրոնի քննադատության հետևանք՝ «հավատի տեղ

հանգես է դալիս անհավատությունը, աստվածաշնչի տեղ՝ բռնակամությունը, կրոնի տեղ՝ յեկեղեցին, յերկնքի տեղ՝ յերկիրը... դժոխքի տեղ՝ նյութական կարիքը, իսկ քրիստոսի տեղ՝ մարդը»: Յոյերբախի կարծիքով՝ այս պետք է լինի մարդկանց հայացքների կրոնական թմրիթից ազատվելու արդյունքը:

Սակայն Յոյերբախը չե՞ր դնում գիտությունը կրոնից լիովին ազատագրելու հարցը: Նա հնարավոր է անհրաժեշտ եր համարում կրոնի իբր թե ունեցած «աստվելությունները» փիլիսոփայության հանդեպ ներառել բուն իսկ փիլիսոփայության մեջ, կրոնը դարձնելով փիլիսոփայական, իսկ փիլիսոփայությունը՝ կրոնական: Յոյերբախի մոտ զարմանալի կերպով միահյուսվում են աթեիզմն ու կրոնի քննադատությունը կրոնը փիլիսոփայության հետ միացնելու անհրաժեշտությունն ընդունելու հետ:

Յոյերբախը կրոնը սահմանում էր վորպես գոյություն չունեցողի, վորդ-ոնալի Ֆանտաստիկ պատկերների միակցված ամբողջություն: Կրոնը տգիտության զալակն է: Կրոնը, Յոյերբախի կարծիքով, վոր այլ ինչ է, յեթե վոր մարդու հատկությունների փոխանցումը բնությունը, բնության աստվածացումը: Կրոնական հայացքների համաձայն՝ բնությունը ձեռք է բերում մարդուն ներհատուկ ընդունակություններ, ուժեր, չահագրդություններ, բնույթ, և այդ պատճառով էլ աստվածացվում է: Բալական է միայն, վոր մարդիկ այդ բնության մեջ հայտնադործեն իսկական բնությունը, իսկ մարդու մեջ՝ իսկական մարդուն, և այդ կրոնական թաղանթն ինքն իրեն դեն կընկնի: Յոյերբախն իր «Դասախոսություններ կրոնի եյության մասին» վերնադրով գրքում ապացուցում է, վոր մարդը տարբեր ժամանակներում տարբեր կրոնական պատկերացումներ է ստեղծել: Այստեղից նա այն յեղրակացությունն է անում, վոր մարդն ինքն է ըստ իր նմանության իրեն համար աստված ստեղծում, այլ վոր թե աստված է ստեղծում մարդուն:

Յոյերբախին չհաջողվեց բաց անել այն սոցիալական, դասակարգային հիմքերը, վորոնք կրոն են առաջացնում. նա դեռ չգիտեր, վոր կրոնը զարգանում է սոցիալական հասարակությունների հետևանքով:

Յեթե քննարկենք այն միջոցները, վրոնք Ֆոյերբախն առաջարկում է կրոնի դեմ պայքարելու համար, ապա նրանց մեջ չկա վոչ մեկը, վրը դուրս դար դուռ բարոյական, եթեկական շարժառիթների ու նորմերի սահմաններից: Լուսավորութեան մակարդակին բարձրացրած մարդը կրոնի դեմ մղվող պայքարի գլխավոր միջոցն է: Յեթե կրոնը տգիտութեան զավակն է, ապա կրոնի դեմ պայքարելու գենը լուսավորութեանն է:

Ֆոյերբախի պայքարը կրոնի դեմ միմիայն լուսավորութեան ողնութեամբ Լենինն անվանում է կրոնի տրագիցիոն բնութագրական քննադատութեան: Մի այլ տեղում Լենինը խոսում է Ֆոյերբախի տրագիցիոն պատերազմի մասին կրոնի դեմ: Ենգելը մատնանշում էր նույնպէս, վր Ֆոյերբախն ընդհանրապէս չի ուզում վերացնել կրոնը, վր նա ուզում է միայն լրացնել այն:

Ֆոյերբախի կողմից կրոնը քննադատելու ժամանակ պետք է նաև ուշադրութեան դարձնել գիտական սրբոյնը կտանցնող զանազան կրոնների դերի ուժեղացրած և միանգամայն արդարացի ընդգծման վրա: Այդպէս, որինտի, Ֆոյերբախը, մանրամասն հետազոտելով այն հարցը, թե քրիստոնէսութեան ծագումն է հասարակական կյանքի ապականւածութեան և անկման դարաշրջանում, գրում էր, վր «յեթե մարդիկ ձգտում են ճշմարտութեան, յերկնային կյանքի, այդ նշանակում է, վր յերկրավոր կյանքը սուտ է և խաբէութեան»: Յեւ Ֆոյերբախը կրոնի այդ քննադատութեանը յեզրափակում է այն մատնանշումով, թե աստված վոչ այլ ինչ է ներկայացնում, բայց յեթե մարդու միտքիկրոնն ըմբռնված էյութեանն իր բոլոր ատրիբուտներով: Ամեն մի կրոնի մեջ մարդը բարձրանում է մինչև աստված, դառնալով տեր, մարդկային կյանքի ու բնութեան կառավարիչ, — մատնանշում է Ֆոյերբախը: Այդ պատճառով էլ՝ ով հետևում է աստծու վերաբերյալ ուսմունքին, թեոլոգիային, աստվածարանութեանը, նա հետևում է տգիտութեանը, և, ընդհակառակը, աթեիզմը գիտութեանը կենսականութեանը, ուժ, ընդունակութեան և տալիս բեղմնավոր արդյունքների հասնելու:

Կրոնի իր քննադատութեան մեջ Ֆոյերբախի արտահայ-

տած դրական մտքերը կոմպրոմիսային բնույթ էյին կրում: Այդ բանը դրսևորվում է արդեն նրանում, վր Ֆոյերբախը հին կրոնի փոխարեն փորձում էր նորն ստեղծել: Նոր կրոն, սիրո կրոն ստեղծելու իր ձգտման մեջ նա յեղնում էր հասարակութեան ըմբռնումից վրպէս մարդկանց բնական-տոհմական կապի: Սահմանելով հասարակութեանը վրպէս տոհմական կապակցութեան, նա մարդու յերջանկութեանն էլ սահմանում էր վրպէս ձգտում դեպի բարոյական կատարելութեանը, դեպի բարոյական ինքնաբավարարումը: Այս իմաստով մարդը, հասնելով յերջանկութեան, պետք է զոհի իրեն, չպետք է պրակտիկ շահեր հետապնդի, վրոյ-հետե նրա շահերը գտնվում են բարոյականութեան բնադա-վառում: Այստեղ պայծառորեն դրսևորվում են միստիկա-կան մոմենտները կրոնի սահմանման և հասարակութեան հետ նրա ունեցած կապի վրոյման մեջ: Փիլիսոփայի հայացքների այս կողմը առանձնապէս պարզ կլինի, յեթե նկատի ունենանք Ֆոյերբախի այն յեզրակացութեանը, վր ի համաձայն՝ հասարակութեան մեջ մարդը մարդու համար աստված է և վոչ թե դադան, ինչպէս այդ մտածում էր XVІІ դ. անգլիական փիլիսոփա Թոմաս Հորբը: Այսպիսով, Ֆոյերբախը սերը դիտում է վրպէս կրոն, իսկ աստված-վրպէս սիրո բարձրագոյն արտահայտութեան կամ նվա-ծում: Սերը նա դիտում է վրպէս մարդու զգայականութեան յուրահատուկ վիճակ, իսկ զգայականութեանն իր բարձրագոյն արտահայտութեամբ հալասարեցվում է աստ-ծուն: Վրջափով զգայականութեան աստվածացվում է և սիրո էյութեանը զգայականութեանն է, իսկ հենց այդ զգա-յականութեանն էլ ամենից ավելի պայծառորեն արտահայտ-վում է սրտի զործունէսութեան մեջ, ապա սիրտն էլ ըն-դունվում է վրպէս կրոնի էյութեանը: Ըստ Ֆոյերբախի՝ առանց կրոնի չկա բարոյականութեան, չկա առաքինու-թեան: Այդ պատճառով էլ՝ փիլիսոփայութեանը, վր իր մեջ պարունակում է մարդու բարոյական կրթութեան խըն-դիրները, պետք է համընկնի այդպիսի կրոնի հետ: Այստեղ Ֆոյերբախն ամենից ավելի պայծառ կերպով է դրսևորել իր անհետևողականութեանը: Մարդու և բնութեան հատկու-թեանների միակցված ամբողջականութեանը նրա մոտ հան-

դեռ և գալիս իբրեւ մի առանձին աստվածիկ, վոր դտնվում է մարդու մեջ: Մինչև իսկ կարելի չե ասել, վոր Յոյերբախի աստվածը—մարդու եյութունն և և մարդու եյութունն աստված է: Այդ պատճառով եւ մարդը չպետք է ձգտի աշխարհի պատկերն ստեղծել իբրեւ աստծու, վոր կառավարում է այդ աշխարհը: Ըստ Յոյերբախի՝ մարդը չպետք է աստծուն պատկերացնի աշխարհից վերև կանգնած, այլ պետք է նրան հայտնադործի իր մեջ, վորպէս իր բարձրագույն ներքին դրդումները, վորոնք արտահայտվում են մասնավորապէս, սիրո մեջ: Սեռական սերը, տղամարդու և կնոջ հարաբերութիւնը, Յոյերբախի կրօնի կորիզն և կազմում: Սրա վրա յի հիմնված նրա հայացքը՝ կրօնը փիլիսոփայութեան մեջ ներառելու մասին: Վորչափով մարդն իր բոլոր կրքերով, բարոյական դրդումներով, զգայական եզրիզմով պետք է փիլիսոփայութեան առարկա դառնա, այդչափով մարդու զգայականութիւնն եւ, վոր արտահայտվում է նրա սիրո մեջ, նույնպէս փիլիսոփայութեան առարկա յի դառնում:

Թեև Յոյերբախը լրիվ չազատվեց եւ գերմանական իդէալիզմի և գերմանական բուրժուազիայի կրօնական յերազանքների ազդեցութիւնից, սակայն նրա կրօնի քննադատութիւնն այնուամենայնիվ պրոգրեսիվ և դրական բնույթ էր կրում:

Յեթե, նկատի ունենալով այս ամենը, յեզրակացութիւն անենք Յոյերբախի տեղի մասին գերմանական փիլիսոփայութեան պատմութեան մեջ և կուլտուրայի պատմութեան մեջ, նրա փիլիսոփայութեան դրական «հատիկ» մասին, ապա կարելի կլիներ այդ յեզրակացութիւնը ձևակերպել վորպէս մի քանի հիմնական գրույթներ: Ամենից առաջ պետք է նկատի ունենալ, վոր չնայած նրա մատերիալիզմի հայեցական բնույթին՝ չնայած պատմական պրոցեսի իդէալիստական բացատրութեանը, նրա փիլիսոփայութեան մետաֆիզիկականութեանը, աթեիզմի զուգորդմանը սիրո հետ նույնական յուրահաստուկ կրօնը ընդունելու հետ,—չնայած այս բոլոր սահմանափակութիւններին՝ Յոյերբախի մատերիալիզմը փիլիսոփայական և գիտական մտքի զարգացման ավելի բարձր աստիճան էր, քան XVII—XVIII դարերի մա-

տերիալիզմը: XVIII դ. ֆրանսական մատերիալիստները գործունեյութիւնից հետո՝ Յոյերբախն առաջին անգամ գերմանական հողի վրա վերականգնեց մատերիալիզմը, կանոջ չառնելով այն մակարդակի վրա, վորին հասել էր XVIII դ. մատերիալիզմը, այլ առաջ տանելով նրա նվաճումները: Յոյերբախի փիլիսոփայական ուսմունքը մեծ ազդեցութիւն դրածն էր Մարքսի ու Ենգելսի փիլիսոփայական հայացքների ձևավորման վրա, ոգնեց նրանց հեղեյան իդէալիզմի վճռական քննադատութիւնը տալու: Ինչպէս հայտնի յի, Յոյերբախն էր, վոր առաջին անգամ հանդես յեկավ ամենից ավելի «խեղացի իդէալիզմի»—հեղեյան իդէալիզմի քննադատութեամբ: Յոյերբախը մանրամասնորեն, մատերիալիստականորեն մշակեց փիլիսոփայութեան հիմնական հարցը. նա ապացուցեց, վոր փիլիսոփայութիւնն ինքը յերկրորդային է, վոր սուբյեկտը կախված է օբյեկտից և նրա հետ խոր միասնութիւն և կազմում: Յոյերբախը մշակեց այն հարցը, թե ինչպէս է բնութիւնը ծնում մարդուն և ինչպէս մարդը, միասնական լինելով բնութեան հետ, ճանաչում է այն: Հենվելով Սպինոզայի աշխատութիւնների վրա, նրա «Աստվածաբանական—քաղաքական տրակտատի» վրա, XVIII դ. ֆրանսական մատերիալիստ Հոլբախի յերկերի վրա, Յոյերբախը յերեւելի փորձ արեց՝ տալու կրօնի պատմական քննադատութիւնը: Նա ապացուցեց, վոր հենց մարդն ինքն է ստեղծել այն բոլոր պատկերացումներն աստծու մասին, վորոնցով գործառում են տարբեր հերձիւածները քրիստոնեյութեան ներսում: Յեթե աստծուն հասկանանք այնպէս, ինչպէս նրան հասկանում են քրիստոնյաները, ապա այդպիսի աստված չկա: Աստված վեր չի կանգնած վո՛չ բնութիւնից, վո՛չ եւ մարդուց: Այս յեզրակացութիւնը Յոյերբախի պատմական ծառայութիւնն է հանդիսանում կրօնի քննադատութեան բնագավառում: Յեւ, վերջապէս, գնահատելով Յոյերբախի դերը փիլիսոփայութեան ու հասարակական մտքի պատմութեան մեջ, չի կարելի Յոյերբախի դեմոկրատական իդէալների կողքից անցնել: Պատահական չէ, վոր Փաշիստական խաղարամոնները Գերմանիայում այրում են Յոյերբախի յերկերը՝ Ռոմեն Ռուլանի, Մաքսիմ Գորկու, Այնշտայնի և կուլտուրայի, գիտութեան միջո-

աղանալոր վարպետների յերկերի հետ: Ֆաշիզմը— խաղա-
րամոլության և մարդատեցության իդեոլոգիան—դեմ է Ֆո-
յերբախին: Յեւլ այդ պատահական չէ վո՛չ միայն այն պատ-
ճառով, վոր Ֆոյերբախը միատիկացի և ամեն տեսակ խա-
վարամոլության աչքի ընկնող հակառակորդ էր, այլև այն
պատճառով, վոր Ֆոյերբախը պայքարում էր հանուն դե-
մոկրատիայի, ընդդէմ ռեակցիայի և կամայականության
XIX դ. Գերմանիայում: Նա խորապես ատում էր քաղաքա-
կան ռեակցիոներներին, գիտության տերտերներին, փիլի-
սոփայական ամբիոնի ուրյաղնիկներին: Այս ամենով բա-
ցատրվում է, թե ինչու Ֆոյերբախը հանդիսանում է մարք-
սիզմի փիլիսոփայական նախորդներից մեկը: Այս ամենի հա-
մար մեր յերկրի հեղափոխական ժողովուրդը բարձր է դնա-
հատում Ֆոյերբախի դերը համաշխարհային կուլտուրայի
պատմության մեջ:

III. ԴԻՍԱԼԵԿՏԻԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՐԻԱԼԻԶՄԸ ՄԱՐԻ- ՍԻՍՏԱԿԱՆ-ԼԵՆԻՆՅԱՆ ԿՈՒՍՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՅԱՑՔՆ Ե

Մինչև Մարքսն ու Ենգելսը ստեղծված փիլիսոփայական
թեորիաները, թեև յերբեմն մեծ հայտնադրածումներ էյին
պարունակում, բայց, այնուամենայնիւ, մինչև վերջը հե-
տեղական, լիովին գիտական, իրենց բոլոր յեղրակացու-
թյուններում անբեկյուղ, իրենց ելությամբ հետեղական-
հեղափոխական չէյին: Այս վերաբերում է ինչպես Հեգելի
դիալեկտիկական ուսմունքին, այնպես էլ Ֆոյերբախի մա-
տերիալիստական թեորիային: Միանգամայն հասկանալի յե,
թե ինչու 1830—1840 թվականների շուրջը մի շարք յեվրո-
պական յերկրներում կադմալորված բանվոր դասակարգը
չէր կարող պարզապես փոխ առնել իրենց ժամանակի հա-
մար առաջադիմական այդ ուսմունքները: Նա պետք է կոեր
իր սեփական թեորիական գեները, հետեղական—հեղափոխա-
կան և գործուն, աշխատավորներ թշնամիներին համարձա-
կորեն հարվածող գեները:

Մարքսի ու Ենգելսի փիլիսոփայական համոզմունքները
Հեգելի դիալեկտիկական իդեաների և Ֆոյերբախի մատե-
րիալիստական ուսմունքի «սինթեզը» չէյին: Բայց, ինչպես
այդ մասին գրում էյին Մարքսն ու Ենգելսը, Ֆոյերբախը
նրանց վրա խոշոր «ազատագրական ազդեցություն» գործեց:
Այն ժամանակվա հոգվածներից մեկում Մարքսն այդպես է
դնահատում գերմանական աղանավոր մատերիալիստի փիլի-
սոփայությունը.

«Իսկ ձեզ, սպեկուլատիվ աստվածաբաններ և փիլիսո-
փաներ, յես խորհուրդ եմ տալիս. ազատագրվեցիք նախկին
սպեկուլատիվ փիլիսոփայության հասկացողություններից
և նախապաշարմունքներից, յեթե ուզում եք հասնել իրերին

մեր հեղափոխության այն առանձնահատկությունները, վորոնց հետեանքով ամբողջ ժողովրդի կուլտուրական վերելքը անհրաժեշտ աստիճան է հանդիսանում կոմունիզմին անցնելու և մտավոր ու ֆիզիկական աշխատանքների մեջ և յեղած հակադրությունը վոչնչացնելու համար. նա ցույց տվեց, վոր միմիայն Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունն ապահովեց նյութական պայմանները՝ մեր ժողովրդի բոլոր ուժերի իսկական ծաղկման համար:

Բայց յեթե հասարակության ամբողջ պատմության հիմքը ժողովուրդների գործունեությունն է, յեթե այն ամենը, ինչ վոր պատմության մեջ անմահ է և դրական, կախված է նրանից, թե ինչպես եր պայքարում և ստեղծագործում ժողովուրդը, ապա լիովին հասկանալի յե, վոր Մարքսն ու Ենգելսն իրենց խնդիրն ամենից առաջ այն բանում էյին տեսնում, վորպեսզի կազմակերպեն ժողովրդին և նրա գործունեությունն ե՛լ ավելի բեղմնավոր դարձնեն պատմական պրոգրեսի համար:

Մարքսն ու Ենգելսը քայլ առ քայլ մերկացնում են ժողովրդի այն այսպես կոչված «պաշտպանությունը», վորին ընդունակ են լիբերալ բուրժուազիայի ներկայացուցիչները: Ժողովուրդը պետք է ինքն իրեն ազատազրի—այս է Մարքսի ու Ենգելսի յեզրակացությունը:

Հասարակության զարգացման մեջ ժողովրդի ունեցած դերի ուսմունքի հետ անմիջական կապակցության մեջ է գտնվում Մարքսի ու Ենգելսի յերեւելի ուսմունքը իրականությունը փոփոխելու մասին վորպես հեղափոխական թեորիայի և պրակտիկայի խնդիր: Մարքսն ապացուցում է, վոր իդեաները յերբեք հասարակությանը հին հասարակարդի սահմաններից այն կողմը չեն անցկացրել, վոր նրանք հանել են միմիայն հին հասարակարդի իդեաների սահմաններից, իսկ այդ անցումն իրոք կենսագործելու համար հարկավոր է պրակտիկ ուժ գործադրել: Իրական լծից ազատազրվելու համար հարկավոր են նաև պայքարի իրական միջոցներ: Իսկ այդ վերջինները բավականաչափ կարող են լինել այն ժամանակ, յերբ պայքարի մեջ է ներդրվում ժողովրդի մեծամասնությունը:

Այս պայմանի դեպքում «պատմական գործողության

հիմնավորության հետ մեկտեղ կաճի, հետևաբար, նաև այն մասսայի ծավալը, վորի դործն է հանդիսանում նա»¹:

Ժողովուրդը, նրա գործունեությունը, նրա կազմակերպությունը, նրա քաղաքական ազատություններն իմաստնալու ընդունակությունը, նրա անսպառ յեռանդը, վոր ընդունակ է ավելե—սրբելու բոլոր հին, պահպանողական քաղաքական հիմնարկությունները և բոլոր հին, իրենց կենսաժամանակն անցկացրած դոկտրինաները,—ահա այն աշխարհը փոխակերպող պատմական մեծ ուժը, վորի մասին դուռն եր Մարքսը:

Մարքսի ու Ենգելսի դործի մեծ շարունակողները—Լենինն ու Ստալինը հսկայական նշանակություն են վերագրում Մարքսի այդ իդեաներին: Լենինը կտրուկ կերպով քննադատում եր մասսաների գործունեության անտեսումը նախնիների կողմից: Նա ապացուցեց, վոր միմիայն պրոլետարական հեղափոխությունից հետո, «սոցիալիզմից կսկսվի արագ, իսկական, իրոք մասսայական, բնակչության մեծամասնության, իսկ ապա ամբողջ բնակչության մասնակցությամբ կատարվող առաջընթաց շարժում հասարակական և անձնական կյանքի բոլոր բնազավառներում»²:

Ընկեր Ստալինը, զարգացնելով այս յերեւելի իդեան, վոր առաջին անգամ արտահայտել են Մարքսն ու Ենգելսը «Սրբազան ընտանիքում», նույնպես ցույց է տալիս, վոր ժողովուրդների և պետությունների բախտը վճռում են աշխատավորների միլիոնավոր մասսաները, վոր միմիայն սոցիալիզմն է վճռում ամբողջ ժողովրդի գիտակցական գործունեության հարցը հենց ժողովրդի իրեն շահերի ոգտին:

Աշխատավորները պատմական պրոցեսի իսկական ստեղծադործիչներն են, պատմության բուն ստեղծադործիչները:

Յերբ մենք դիմում ենք ընկեր Ստալինի՝ մետաղագործական և անվախի արդյունաբերության աշխատողների ընդունելության ժամանակ ասած խոսքերին ժողովրդի անմահության մասին, այն ժամանակ Մարքսի ու Ենգելսի իդեաները ժողովրդի գործունեության դերի մասին ե՛լ

1 Մարքս և Ենգելս, հատ. III, էջ 105:

2 Լենին, հատ. XXI, էջ 439:

ավելի պայծառ, ե՛լ ավելի խոր նշանակութիւնն են ստանում:

Մարքսը գտնում էր, վոր իրականութեան փոփոխութիւնը հնարավոր է միմիայն այդ իրականութիւնը գիտենալու պայմաններում: Իրական, պրակտիկ պատմութիւնը պետք է հիմք դառնա փոխադարձութեան համար: Այս հոգի վրա Մարքսը սուր քննադատութեան է յենթարկում ուսուցիչական սոցիալիզմի այն իդէաները, վորոնք խանգարում էին բանվոր դասակարգի ինքնադիտակցութեան հետագա զարգացմանը:

Մարքսն ու Ենգելսը հանդես եյին գալիս վո՛չ թե պարզապէս հոգում իրականութեան փոփոխութեան, այլ հոգում այդ փոփոխութեան վորոշ բնույթի, վորի արդիւնքը պետք է լինի կոմունիստական հասարակութիւնը:

Մարքսը կոմունիզմի մեջ տեսնում էր այն հասարակութիւնը, վորտեղ չի լինի մասնավոր սեփականութիւն և չափազործում, վորտեղ պատմութիւնը կերտւում է գիտակցորեն, վորտեղ մարդն առաջին անգամ հասարակութեան պատմութեան մեջ ներդաշնակ, համակողմանի զարգացման հնարավորութիւն է ստանում:

Մարքսի ու Ենգելսի իդէաները կոմունիստական հեղափոխութեան և պրոլետարիատի գեղատառութեան մասին, վոր նրանք զարգացրել են ամբողջ մի շարք յերկերում, այդ թիւում «Կոմունիստական կուսակցութեան մանիֆեստում» (1848 թ.), ցույց տվին բոլոր ժողովուրդների ապագան, բանվոր դասակարգի հաղթութեան անխուսափելիութիւնը:

Նրանք անխորտակելի տրամաբանութեամբ ամբողջ առաջավոր և պրոգրեսիվ մարդկութեանը հռչակեցին բանվոր դասակարգի համաշխարհային-պատմական դերի մասին, կոմունիստական հեղափոխութեան և աշխատավորների կողմից քաղաքական իշխանութիւնը նվաճելու անխուսափելիութեան մասին: Վորպէս ճնշվածների ազատագրման պայքարի հուժկու կոչ եյին հնչում Մարքսի հպարտ, բանվոր դասակարգի հաղթութեան խոր համատույլ լի խոսքերը. «Մի ուրվական է չըլում Յեմբոսպայում, կոմունիզմի ուրվականը»:

Մարքսն ու Ենգելսը «Կոմունիստական կուսակցութեան

մանիֆեստում» ցույց տվին, վոր արտադրութեան ու հաշորդակցութեան հզոր միջոցներ ստեղծած բուրժուական հասարակութիւնը նման է այն կախարդին, վորն ի վիճակի չէ իր կանչած ուժերի հախիցը դալու: Դասակարգերի ավելի ու ավելի սրվող պայքարը և պրոլետարիատի կազմափոխութեան անհրաժեշտ և անխուսափելիութեան սոցիալիստական հեղափոխութեան անխուսափելիութեան վկայականն է:

Համաշխարհային զարգացման ամբողջ հետագա փորձը փայլուն կերպով հաստատեց մարքսիզմի հիմնադիրներին հանճարեղ պրոգնոզը:

Մարքսիզմի մեծ հիմնադիրների ամբողջ հետագա կյանքը պայծառ ու հետևողական պայքար էր հանուն այն նոր հասարակարգի—կոմունիզմի հաղթութեան, վորի ծաղման պատմական անխուսափելիութիւնը Մարքսն ու Ենգելսը դուշակել էին դեռ անցյալ դարի 40-ական թվականներին:

* * *

Պրոլետարիատի հեղափոխական մասնաշաղկապի շարժման անմասն ու ծախալման հետ միասին ստեղծվում և սրվում էր նրա աշխարհայացքը, նրա հեղափոխական թեորիան, վորը, ինչնիստեղծվում, կազմավորվում և միմիայն իրոք մասնաշաղկապ և իրոք հեղափոխական շարժման պրակտիկայի հետ ունեցած սերտ կապակցութեամբ: Ահա թե ինչու մարքսիստական «թեորիան բոլոր յերկրների բանվորական շարժման փորձն է, իր ընդհանուր ձևով վերցրած» (Մտային):

Մարքսի ու Ենգելսի ստեղծած թեորիան, վոր նոր, բարձրագույն աստիճանի հասցիւց ինչնիստ ու Մտայինի կողմից, առաջին քայլերից կապված էր պրոլետարիատի հեղափոխական շարժման հետ, նրա կուսակցութեան պայքարի հետ: Հենց այն հանգամանքի շնորհիւ, վոր բանվոր դասակարգի կուսակցութիւնն այնպիսի հզոր դեր ուներ, ինչպիսին է հետևողական-գիտական, մարքսիստական-լենինյան թեորիան, նա կարող էր աշխատավորներին ուղի ցույց տալ դեպի նրանց ազատագրումը և գիտականորեն բացահայտել հին աշխարհի դեմ պայքարելու իրական միջոցները: Մարք-

սիզմը պրոլետարիատի մեջ գտալ իր նյութական զենքը: Պրոլետարիատը հեղափոխական թեորիայի մեջ գտալ իդեալական զենքը—իր խնդիրները ըմբռնումը, հասարակության զարգացման և դասակարգերի պայքարի որենքները, իր վերջնական նպատակներն իրականացնելու ուղիները: Լենինը գրում էր, վոր առանց հեղափոխական թեորիայի չի կարող նաև հեղափոխական շարժում լինել, վոր բոլոր յերկրներին հետևողական հեղափոխականներին դեպի մարքսիստական թեորիան հրապուրող անհաղթահարելի ուժն այն է, վոր մարքսիզմն իր մեջ միացնում է ներքուստ և անխզելիորեն խիստ ու բարձրագույն գիտականությունը հետևողական հեղափոխականության հետ:

Դեռ իր վաղ աշխատություններում—«Ի՞նչ են «Ժողովրդի բարեկամները» և ի՞նչպես են նրանք մարտնչում սոցիալ-դեմոկրատների դեմ» և «Ի՞նչ անել»—Լենինը խնամքով պարզեց հեղափոխական ժողովրդի և նրա առաջավոր դասակարգի—պրոլետարիատի—հաղթության պայմանները: Հարցը ցարիզմի և բուրժուազիայի վերաբերմամբ: Այդ կարևորագույն պայմանը Լենինը համարում էր բանվորների և գյուղացիների մասսայական հեղափոխական շարժման միացումը գիտական սոցիալիզմի հետ, վոր տրամաբանորեն, անհրաժեշտարար բղխում էր, ընկեր Ստալինի խոսքերով, դիալեկտիկական մատերիալիզմից:

Լենինն ու Ստալինն ուսուցանում են, վոր տարերային շարժման և տրեղ-յունիոնիստական գիտակցության աստիճանի վրա մնալով՝ բանվոր դասակարգը չի կարող հաղթել: Բանվոր դասակարգի կուսակցությունը, վորի ստեղծման վրա աշխատում էին Մարքսն ու Ենգելսը, վորը խոշորագույն հեղափոխական մարտերում կոեցին, կուլեցին, դաստիարակեցին Լենինն ու Ստալինը, իրագործում է գիտակցական, հետևողական—հեղափոխական պայքար: Հատկապես հենց բուլչեիկյան կուսակցությունն էր, վոր կարողացավ մասսայական բանվորական շարժումը միացնել գիտական սոցիալիզմի հետ, հատկապես հենց նա յեր, վոր ղեկավարվելով գիալեկտիկական—մատերիալիստական աշխարհայացքով, համաշխարհային բանվորական շարժումը բարձրացրեց ավելի բարձր աստիճանի, ցարական Ռուսաստանի բանվոր

դասակարգը քաղաքական իշխանությունը գրավելուն հասցրեց, ԽՍՀՄ-ին հասցրեց համաշխարհային—պատմական նշանակություն ունեցող հաղթություններին:

Բանվոր դասակարգի ուսուցիչներն ու առաջնորդները—Մարքսը, Ենգելսը, Լենինը, Ստալինը համաշխարհային պատմության բոլոր նվաճումներն ի սպաս դրին հասարակության հեղափոխական փոխակերպման և խակական գիտության ծաղկման: Պրոլետարիատի դասակարգային պայքարի զարգացմանը զուգընթաց պատմական անհրաժեշտություն ծաղեց՝ սահմանել այդ պայքարի և պատմության մեջ միակ հետևողական—հեղափոխական դասակարգի—պրոլետարիատի աշխարհայացքի սկզբունքները: Դիտության առանձին բնագավառների զարգացման և վիթխարի փաստական նյութ կուտակվելու շնորհիվ՝ հնարավորություն առաջ յեկավ խստորեն գիտական, խորապես հեղափոխական փիլիսոփայական թեորիա ստեղծելու վորպես գիտություն «իր գաղափարն ամբողջ ծավալով»¹: Հենց այդպիսի թեորիա էլ ստեղծեցին Մարքսն ու Ենգելսը և զարգացրին Լենինն ու Ստալինը՝ վորպես բանվոր դասակարգի հետևողական—հեղափոխական կուսակցության աշխարհայացք:

«Մարքսիզմը միմիայն սոցիալիզմի թեորիան չէ, —գրում էր ընկեր Ստալինը,—այդ մի ամբողջական աշխարհայացք է, փիլիսոփայական սխտեմ, վորից տրամաբանորեն բղխում է Մարքսի պրոլետարական սոցիալիզմը: Այդ փիլիսոփայական սխտեմը կոչվում է դիալեկտիկական մատերիալիզմ»²:

Մարքսի, Ենգելսի, Լենինի և Ստալինի ստեղծած մատերիալիստական դիալեկտիկան, վորպես բանվոր դասակարգի և նրա կուսակցության փիլիսոփայություն, հանդես յեկավ իբրև պրոլետարիատի դասակարգային խնդիրներին և պայքարի փորձի գիտակցված արտահայտություն և այն ամեն դրականի, կենսականի, առաջադիմականի հանճարեղ ընդհանրացում, վոր կուտակել է մարդկությունը հասարակական և գիտական զարգացման հազարավոր տարիների ընթացքում:

¹ Լենին, փիլիսոփայական տեսարաններ, էջ 103:

² Քաղված է ըստ Բերայի «Անդրկովկասի բուլչեիկյան կազմակերպությունները պատմության հարցի շուրջը» գրքի, էջ 115, 1930 թ.:

Ի տարբերութիւն բոլոր անցյալ, մետաֆիզիկական թեորեմներէ՝ Լենինի—Ստալինի կուսակցութիւնը բնութեան և հասարակութեան ամբողջ կյանքը դիտում և իրեն հակառակութիւնների զարգացման հետեանք, այսինքն՝ դիտելիւթականորեն շարժվող ու փոփոխվող բան: Դիալեկտիկան վերաբեր մեթոդ, ուղղակի հակադիր մետաֆիզիկային, նրանով և բնորոշվում, վոր «բնութիւնը դիտում և վրէժ թե վերաբեր միմյանցից կտրված, միմյանցից մեկուսացած և միմյանցից կախում չունեցող առարկաների, յերեւոյթներն պատահական կուտակում, այլ վորպես կապակցված, միասնական ամբողջութիւն, վորտեղ առարկաները, յերեւոյթներն որդանապես կապված են միմյանց հետ, կախում ունեն միմյանցից և պայմանավորում են միմյանց»¹:

Դիալեկտիկական մեթոդը հակադիր և մետաֆիզիկային, վոր բնութեան առարկաները, իրենք դիտում և վերացականորեն, միմյանցից մեկուսացած, նրանց կյանքից ու պատմական զարգացումից դուրս: Դիալեկտիկական յուրաքանչյուր յերեւոյթ դիտում և կոնկրետ կերպով, բոլոր շրջապատող պայմանների հետ կապակցված: Այդ պատճառով ևլ դիալեկտիկական իմացութիւնը ճշմարիտ և, հարուստ, բազմակողմանի:

Յեւ վրէժ միայն բնութիւնը, այլ նաև հասարակական մարդու ամբողջ իմացութիւնը, նրա բոլոր իրեաներն ու հասկացողութիւնները դիալեկտիկական մեթոդը դիտում և զարգացման, փոփոխութեան մեջ: Մարդկային մտածողութեան մեջ, այսպես, ինչպես նաև բնութեան մեջ, վրէժ մի բացարձակ անփոփոխ, մի անգամ ընդմիջտ տրված բան չկա:

Որչեկտիվ կերպով գործադրված հասկացողութիւնների դիալեկտիկական ճկունութեան կլասիկ որինսի կարող և ծառայել Լենինի ուսմունքը՝ բուրժուական-դեմոկրատական հեղափոխութիւնը սոցիալիստականի վերածելու մասին, մասնավորապես նրա «Նամակներ տակտիկայի մասին» գրքովածը: Մտտնանչելով, վոր քաղաքականութեան ամեն մի

դիտական հիմնավորում պետք և բղխի «դասակարգերի հարաբերակցութեան և յուրաքանչյուր պատմական մոմենտի կոնկրետ առանձնահատկութիւնների ամենաճշգրիտ, որչեկտիվորեն ստուգելի հաշվառումից»², Լենինը մշակեց բարեկազմ, պատմականորեն կոնկրետ մի ուսմունք՝ բուրժուական-դեմոկրատական հեղափոխութիւնը սոցիալիստական հեղափոխութեան վերածելու մասին և անողոր մերկացման յենթարկեց սոցիալիստական հեղափոխութեան դավաճաններին, մատնիչներին—Տրոցկու, Կամենևի, Զինովյեվին, Ռիկովին, Բուխարինի և բուրժուազիայի մյուս ծառայատններին հակահեղափոխական «թեորիան», վորոնք դարձել էին լըրտեսներին, դիվերսանտներին, վնասարարներին և տեռորիստների բանդա: Հեղափոխութեան այդ դավաճանները պայքարում էին սոցիալիստական հեղափոխութեան դեմ: Դավաճանելով բանվոր դասակարգի դործին՝ նրանք վորձում էին հեղափոխութեան զարգացումը հետ շուտ տալ, վրէժնացնել բանվոր դասակարգի կողմից իշխանութիւնը նվաճելու բուն իսկ վորձը, «անխմստ կերպով կրկնելով «սերտած» Փորմուլան, փոխանակ ուսումնասիրելու նոր, կենդանի իրականութեան յուրահատկութիւնը»: Լենինը մերկացրեց Կամենևի—Զինովյեվի դավաճանական, պրոլետարիատի նկատմամբ թշնամական դիրքի ելութիւնը:

«Պրոլետարիատի և դուրացիութեան հեղափոխական-դեմոկրատական դիկտատուրան»,—մատնանշում եր Լենինը 1917 թ. ապրիլին,—արդեն իրագործվել և», թեև խորհուրդների ու ժամանակավոր կառավարութեան յերկիշխանութեան ծայրահեղորեն յուրահատուկ ձևով: Հերթի յեղրված սոցիալիստական հեղափոխութիւնն ու պայքարը բանվոր դասակարգի դիկտատուրայի համար: Կյանքը հանեց հասկացողութիւնները «ֆորմուլաների թազավորութիւնից իրականութեան թազավորութիւնը, մարմին ու արյուն հազցրեց նրան, կոնկրետացրեց և հեռց դրանով ձևափոխեց»²: Այս և լենինյան հարցադրումը դիալեկտիկական իմացութեան կոնկրետութեան և ճկունութեան մասին:

¹ Համկ(բ)ի պատմութեան համառոտ դառնթաց, էջ 142 (հայերեն):

¹ Լենին, հատ. XX, էջ 100:

² Նույն տեղում, էջ 101:

Այս կապակցութեան մեջ հարկաւոր եւ առանձնապէս ընդգծել սոցիալիստական պետութեան մասին յեղած մարքսիստական-լենինյան ուսմունքի հետագա զարգացումը ընկեր Ստալինի կողմից իբրեւ մի մեծ, ստեղծադրածական, փոխակերպիչ ուժի մասին, վոր ապահովում եւ անդասակարգ սոցիալիստական հասարակութեան կառուցելու հաջող արարտումը եւ աստիճանական անցումը սոցիալիզմից դեպի կոմունիզմ: Ի՞նչ նոր բան եւ մտցնում պետութեան ուսմունքի մեջ Ստալինյան ղեկուցումը կուսակցութեան XVIII համագումարում: Ընկեր Ստալինն ասացուցեց, վոր մեր յերկրի զարգացման ամբողջ փորձը եւ հասարակական կյանքի ամբողջ արդի իրադրութեանը եյապէս տարբերում են հասարակութեան զարգացումից այն դարաշրջանում, յերբ ապրում եյին Մարքսն ու Ենգելսը: Այն դարաշրջանի համար, անցյալ դարի կեսի համար միանգամայն իրարմացի յեղ այն հայացքը, վորի համաձայն սոցիալիստական հասարակութեան հաղթութեանը հնարավոր եւ միմիայն միաժամանակ բոլոր յերկրներում կամ խոշորագույն կապիտալիստական յերկրներին մեծամասնութեան մեջ: Բայց իմպերիալիզմի դարաշրջանում, յերբ դեռ ավելի ուժգին եւ դրսևորվում կապիտալիզմի անհամաչափ զարգացման որեւոր, յերբ ամբողջ ու զարգացել եւ բանվոր դասակարգը, յերբ աճել են բանվոր դասակարգի՝ քաղաքական պայքարի յերկարատե փորձի մեջ կոփված կոմունիստական կուսակցութեանները, վորոնք ընդունակ են նրան դեպի հաղթութեան տանել եւ այդ հաղթութեան ամրապնդել,—հնարավոր եւ անհրաժեշտ եւ դառնում սոցիալիզմի հաղթութեանը սկզբնապէս սակավաթիւ կամ մեկ, առանձին վերցրած յերկրում եւ անհնարին եւ սոցիալիզմի հաղթութեանը միաժամանակ բոլոր յերկրներում:

Իսկ այս ամենը նշանակում եւ, վոր պատմական իրադրութեան արմատական փոփոխութեան եւ տեղի ունեցել՝ Մարքսի ու Ենգելսի կյանքի ժամանակամիջոցի համեմատութեամբ: Մարքսն ու Ենգելսն իրենց հայացքներում յեղնում եյին կապիտալիզմի մինչմոնոպոլիստական զարգացման պայմաններից, յերբ սոցիալիզմի հաղթութեան ուժակ հե-

ռանկոր կար քաղաքակրթւած յերկրների մեծամասնութեան մեջ միաժամանակ, եւ յենթադրվում եր, վոր պետութեանն այն յերկրում, վորտեղ հաստատվել եւ պրոլետարիատի ղեկաւորումն, շրջապատված լինելով հարեան, սոցիալիստական պետութեաններով, կարող եր կոմունիզմին անցնելու ժամանակ՝ կոմունիստական հասարակութեան բարձրագույն փուլն իրականացնելու զուգընթաց՝ բոլորովին մեռնել:

Բայց պատմական իրադրութեանը իմպերիալիզմի դարաշրջանում արմատականորեն փոխվեց: ԽՍՀՄ-ում սոցիալիզմի շինարարութեան կոնկրետ պատմական պայմաններն ակնբախորեն հաստատեցին Լենինի եւ Ստալինի նոր ուսմունքը սոցիալիզմի կառուցման մասին մեկ յերկրում եւ կապիտալիստական պետութեանների շրջապատման մեջ: Ընկեր Ստալինը, ընդհանրացնելով ԽՍՀՄ-ում սոցիալիզմի կառուցելու մեծ փորձը, ասացուցեց, վոր սոցիալիստական պետութեանը նոր պատմական պայմաններում, քանի նա դեռ կապիտալիստական ողակման մեջ եւ գտնվում, վո՛չ թե պետք եւ մահանա կոմունիզմին անցնելիս, այլ ամրապնդվի: Պետութեանը մնում եւ նաեւ կոմունիզմի ժամանակ, յեթե մեկ յերկրում կառուցված կոմունիստական հասարակութեանը կապիտալիստական շրջապատման մեջ գտնվի:

Նորհրդային պետութեան զարգացման յերկու փուլերի վերաբերյալ հարցի մշակումն ընկեր Ստալինի կողմից, սոցիալիստական պետութեան Ֆունկցիաների փոփոխութեան ուսմունքը՝ սոցիալիստական շինարարութեան խնդիրների եւ կոնկրետ պայմանների փոփոխութեան հետ միասին՝ հանդիսանում եւ լենինյան ուսմունքի փայլուն զարգացումը սոցիալիստական պետութեան դերի մասին սոցիալիզմի ժամանակաշրջանում:

Ի տարբերութեան մետաֆիզիկայից, «դիալեկտիկան ընթացումը դիտում եւ վո՛չ թե վորպէս հանդստի ու անշարժութեան, լճացման ու անփոփոխութեան կացութեան, այլ վորպէս անընդհատ շարժման ու փոփոխութեան, անընդհատ նորոգման ու զարգացման կացութեան, վորտեղ միշտ վորեւե բան ծագում ու զարգանում եւ, վորեւե բան

կործանվում է և իր դարն անցնում¹։ Դիալեկտիկական մատերիալիզմը վորպես հեռավորական-հեղափոխական թեորիա գիտականորեն բաց է անում ամեն մի շարժման հեռանկարը, ապագան և ցույց է տալիս, թե ինչը պետք է հաղթի և ինչը պետք է կործանվի այդ զարգացման մեջ։ Հենց դրանով դիալեկտիկան մարքսիստական-լենինյան կուսակցության ձեռքում հանդիսանում է մարտական և դոքտրին, դեհավար թեորիական գեներ հանուն պրոդրեսիվի, կենսականի, զբաղանի հաղթության, հանուն ռեակցիոնի, իր ժամանակն անցկացրածի, հնի վճռադատման։ «Համկ(բ)Կ պատմության համառոտ դասընթացը» լենինյան-ստալինյան իմաստությամբ ցույց տվեց, վոր մեր կուսակցության համար ամենից առաջ կարևորն այն է, ինչ վոր հաստատուն է թվում ամյալ մոմենտում, բայց արդեն սկսում է մահանալ, այլ կարևոր է այն, ինչ վոր ծագում ու զարգանում է, ինչին պատկանում է ապագան։ Դիալեկտիկական մատերիալիզմի հատկապես այդ դրույթից է բխում դեհավար դիրեկտիվը յուրաքանչյուր մարքսիստ-լենինյանի համար՝ կոմունիստական հասարակութուն կառուցելու համար մղած նրա սլաքարում։ «Նշանակում է, քաղաքականության մեջ չսխալվելու համար հարկավոր է նայել դեպի առաջ և վոչ թե դեպի հետ»²։

Նույնպիսի վերին աստիճանի կարևոր յեղբայրացութուններ ամբողջ առաջավոր, պրոդրեսիվ մարդկության համար հետևում են դիալեկտիկայի այն դժից, վորի համաձայն ամբողջ զարգացումը դիտվում է վորպես անցում աննշան և թափուն քանակական փոփոխութուններից դեպի բացահայտ, արմատական, վորակական, հանկարծական, թուխքաձև փոփոխութունները։ Մարքսիստական դիալեկտիկայի այս դժի համաձայն՝ բոլոր անցումները «մեկ կացությունից ուրիշ կացության թուխքաձև անցնելու ձևով, վրա յեն հասնում վո՛չ թե պատահաբար, այլ որինաչափո-

րեն, վրա յեն հասնում վորպես աննկատելի ու աստիճանական քանակական փոփոխութունների կուտակման արդյունք»³։ Բնության, հասարակական կյանքի և մարդկային իմացության զարգացումը հին կացություններից նորերին անցնելու պրոցեսում ընթանում է վո՛չ թե փակված շրջադժով և «վո՛չ թե վորպես անցածի պարզ կրկնութուն, այլ վորպես առաջընթաց շարժում, վորպես վերընթաց դժով կատարվող շարժում, վորպես անցում հին վորակական կացությունից դեպի նոր վորակական կացությունը, վորպես զարգացում պարզից դեպի բարդը, ստորինից դեպի բարձրագույնը»²։

Մարքսիստական դիալեկտիկայի չնորհիվ՝ մարդկային հասարակության ամբողջ պատմությունը ձեռք է բերում միակ ճիշտ գիտական բացատրությունը։ Աշխատավորների անխոխարինելի դեմք ունեն իրենց ազատագրման համար մղած պայքարում։

Դիալեկտիկական մատերիալիզմը հանդիսանում է մարքսիզմ-լենինիզմի հիմնադիրները այն յերեկելի ուսմունքի դիտական հիմնավորումը, վորի համաձայն՝ բանվոր դասակարգի ազատագրումը կապիտալիստական ճնշումից հնարավոր է միմիայն հեղափոխության միջոցով, և վոչ թե կապիտալիզմի դանդաղ քանակական փոփոխութունների միջոցով։ Հատկապես հենց այստեղից է բխում յերեկելի մեջ չսխալվելու համար հարկավոր է լինել հեղափոխական, և վոչ թե ռեֆորմիստ»³։

«Համկ(բ)Կ պատմության համառոտ դասընթացի» IV դրվում մենք կարդում ենք.

«Ի հակադրություն մետաֆիզիկային, դիալեկտիկան մեկնում է այն բանից, վոր բնության առարկաներին, բնության յերեկելիներին հատուկ են ներքին հակասություններ, վորովհետև նրանք բոլորն ել ունեն իրենց բացասական և զբաղանի կողմը, իրենց անցյալը և ապագան, իրենց մահացողն ու զարգացողը, վոր այդ հակադրությունների պայ-

¹ Համկ(բ)Կ պատմության համառոտ դասընթաց, էջ 142 (հայերեն)։

² Նույն տեղում, էջ 148։

¹ Համկ(բ)Կ պատմության համառոտ դասընթաց, էջ 143։

² Նույն տեղում։

³ Նույն տեղում, էջ 148։

քարը, հնի և նորի, մահացողի և ծնվողի, իր դարն անց-
նողի և զարգացողի միջև մղվող պայքարը կաղմում և զար-
գացման պրոցեսի ներքին բովանդակությունը, քանակական
փոփոխությունները՝ վերականգնելու վերածվելու ներքին
բովանդակությունը»¹ :

Դիալեկտիկական մատերիալիզմը հնարավորություն է
տալիս թափանցելու բնության ու հասարակությունից զար-
գացման պատմական որինաչափության իմաստի մեջ և ճա-
նաչած որևէնքներն ի սպաս դնելու բանվոր դասակարգի և
նրա կուսակցության հեղափոխական գործողության: Դիա-
լեկտիկական մատերիալիզմը դրսևորում և բնության և հա-
սարակության մեջ իշխող հակասությունները, ուղի յե-
ցույց տալիս՝ նրանց հեղափոխական լուծման համար: Ամ-
բողջ որդեկալի աշխարհում և մտածողության պատմության
մեջ նկատվող հակադրությունների պայքարն ընդհանրական
բնույթ է կրում: Դիալեկտիկական մատերիալիզմի այդ կող-
մի մասին Լենինը գրում էր.

«Միտանականի յերկատումը և նրա հակասական մասերի
ճանաչողությունը... դիալեկտիկայի ելուրձումն է (կամ
«եյություններից» մեկը, հիմնական առանձնահատկություն-
ներից կամ դժերից մեկը, յեթե միջ հիմնականը)»²: Որդեկ-
ալի աշխարհի և իմացության բոլոր կողմերը զարգանում են
այդ պայքարի միջոցով: Այդ պատճառով էլ՝ բնության և
հասարակության բոլոր պրոցեսներում, դիտական զարգաց-
ման յուրոր բնադավառներում «միմյանց փոխադարձաբար
քացառող, հակադիր տենդենցներ»³ հայտնադործելը վճռա-
կան պայմանն և «աշխարհի բոլոր պրոցեսները նրանց «իմ-
նաշարժման», նրանց սպոնտան զարգացման, նրանց կեն-
դանի կյանքի մեջ ճանաչելու համար...»⁴: Արդեն բնու-
թյան ու մտածողության ամենապարզ, ամենատարրական
կապակցությունների և յերևույթների մեջ դիալեկտիկական
մատերիալիզմը բացահայտում է ինչպես տարբերություն-
ները, այնպես նաև հակասությունները, հակադրություն-

ների փոխադարձ կապը: Նույնիսկ հասարակ մեխանիկական
չարժաման արդեն խոր հակասություն և հանդիսանում և
միևնույն ժամանակ այդ հակասության անընդհատ վերանո-
րողումն ու լուծումը:

Բնության ամենի բարդ և բազմակողմանի յերևույթնե-
րին անցնելիս՝ նրանց հակասական զարգացումն ամենի հա-
րուստ է դառնում: Կենդանի կյանքի արտացոլումը, հակա-
սությունները դտնելը և պայքարի կաղմակերպումը նրանց
հեղափոխական պրակտիկ լուծման համար—այս է դիալեկ-
տիկական մեթոդի հիմնական պահանջը: Այսպեղից՝ յեղրա-
կացություն պրոլետարիատի և նրա կուսակցության առ-
բողջ պրակտիկ գործունեությունից համար.

«Յեթե զարգացումը տեղի յե ունենում ներքին հակա-
սությունների բացահայտման կարգով, այդ հակասություն-
ների բաղայի վրա հակադիր ուժերը ընդհարման կարգով՝
նպատակ ունենալով այդ հակասությունների հաղթահարու-
մը, ապա պարզ է, վոր պրոլետարիատի դասակարգային
պայքարը միանգամայն բնական և անխուսափելի յերե-
վույթ է:

Նշանակում է, կապիտալիստական կարգերի հակասու-
թյունները պետք է միջ թե կոծկել, այլ բացահայտել ու
կծիկը բաց անել, դասակարգային պայքարը միջ թե մա-
րել, այլ այն մինչև վերջ հասցնել»¹:

Հենց դրանով էլ բացատրվում է, թե ինչու Լենինը
հնարավոր էր համարում մատերիալիստական դիալեկտիկա-
յի սահմանումը տալ վորպես հակադրությունների միաս-
նության ու պայքարի ուսմունքի, վորպես դիտության, վոր
ուսումնասիրում է հակասություններն առարկաների բուն
եյություն մեջ, ընդդժելով, վոր այդ սահմանումով ըմբռն-
ված է դիալեկտիկայի կորեղը: Դիալեկտիկան ուսմունք է
այն մասին, թե ինչպես կարող են նույնական լինել և ինչ-
պես են նույնական լինում (դառնում) հակադրու-
թյունները, ինչպիսի պայմաններում են նրանք նույնական լինում,
փոխարկվելով մեկը մյուսին,—ինչու մարդու միաբը այդ

¹ Համի(բ)ի պատմության համառոտ դասընթաց, էջ 145—146:

² Լենին, Հատ. XIII, էջ 301:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

¹ Համի(բ)ի պատմության համառոտ դասընթաց, էջ 148 (Հայե-
րեն):

հակադրությունները չսկսեցին և վերջինի վերադառնալով, քա-
րացած, այլ վերադառնալով կենդանի, պայմանական, չարժույթ, մե-
կը մյուսին փոխարկվող»¹,-գրում էր Լենինը:

Դիալեկտիկական մատերիալիզմի այն դրույթին, թե
ամեն ինչ զարգանում է հակադրությունների պայքարի հի-
ման վրա, հիմնալի կոնկրետացում է իշխող տարրերի
հանդիսանում բանվոր դասակարգի դիկտատուրայի զարգա-
ցումը ԽՍՀՄ-ում: Սոցիալիզմի բաղադրիչ թշնամիները ընդ
փորձեր չեն արել՝ ԽՍՀՄ-ի զարգացումը բանվոր դասա-
կարգի դիկտատուրայի ամբաստանման դժից շեղել դեպի նրա
թուլացումն ու «մահացումը»: Ժողովրդի արյունարբու
թշնամի, Փաշխտական լիարժեք Բուխարինը մաքառում էր
բանակն ու հեղափոխական կարգի վրա հսկող որդաններն
անմիջապես վոլնչացնելու համար և այլն:

Ընկեր Ստալինը բացահայտեց մեր պետության զար-
գացման դիալեկտիկան: Ընկեր Ստալինը մեր կուսակցու-
թյան XVIII համագումարում ասում էր.

«Մենք գնում ենք ամենի առաջ, դեպի կոմունիզմը: Մեզ
մոտ պետությունը կապահանջի՞ արդյոք նաև կոմունիզմի
ժամանակա ոլանում:

Այո՛, չպահանջի, յեթե լիկվիդացիայի չենթարկվի
կապիտալիստական շրջապատումը, յեթե չվոլնչանա ուղ-
մական հարձակումների վտանգը դրսից: Ընդվորում, հաս-
կանալի յե, վոր մեր պետության ձևերը նորից կփոխվեն
ներքին և արտաքին իրադրության փոփոխման համեմատ:

Վո՛չ, չի պահանջի և կմահանա, յեթե կապիտալիս-
տական շրջապատումը լիկվիդացիայի չենթարկվի, յեթե նա
փոխարինվի սոցիալիստական շրջապատումով»²:

Սոցիալիզմի կառուցման փորձը ԽՍՀՄ-ում ամբողջու-
թյամբ հաստատում է մարքսիզմ-լենինիզմի այս կլասիկ
դրույթները: Մեր յերկրի զարգացումը դեպի կոմունիզմ
հենվում է սոցիալիստական պետության և նրա բանակի
ամենի ու ամենի անող հզորության վրա:

¹ Լենին, Փիլիսոփայական տեորաներ, էջ 109:

² Ստալին, Հաշվառու ղեկուցում կուսակցության XVIII համագում-
արում Համկ(բ)Կ ԿԿ աշխատանքի մասին, էջ 67—68, 1929 թ. (Հայե-
րեն):

Մեր կուսակցության դիալեկտիկական մեթոդը բնու-
թյան և հասարակության միակ դիտական ճանաչողությունն
է, վոր անհաշտ է ամեն տեսակ ունիթորմիզմի, ամեն տեսակ
մետաֆիզիկայի նկատմամբ: Նա հեղափոխական պայքարին ի
սպաս է գնում ամբողջ համաշխարհային զարգացման փոր-
ձը: Նա կուսակցությանն ու բանվոր դասակարգին վստա-
հություն է տալիս, վոր Լենինի—Ստալինի գործը պատմա-
կանորեն ճիշտ է և անխախտելի վստահություն է ներշնչ-
ում, վոր այն կկենսագործվի:

Դիալեկտիկական մատերիալիզմը հանդիսանում է վո՛չ
միայն բնության յերևույթների և հասարակության ճանա-
չողության հետևողական-դիտական և հեղափոխական մե-
թոդը, այլև բնության յերևույթների մարքսիստական-լե-
նինյան բացատրությունը, նա միաժամանակ հանդիսանում
է մատերիալիստական թեորիա, մարքսիստական փիլիսոփա-
յական մատերիալիզմ:

Դիալեկտիկական մատերիալիզմը մեր կուսակցությանը
տալիս է իրականությունը ճանաչելու և փոփոխելու համար
հզոր իղեական գնը: Համկ(բ)Կ շնորհիվ դիալեկտիկական-
մատերիալիստական աշխարհայացքի իր գործունեյության
մեջ հենվում էր պատմական զարգացման որենքները ճշգրիտ
և համակողմանի կերպով դիտենալու վրա:

Լենինի—Ստալինի կուսակցության աշխարհայացքը մեկ-
նում է որյեկտիվ, մեղանից դուրս գոյություն ունեյող աշ-
խարհի, այն է՝ բնության և հասարակության ճանաչման
վրա: Մարդուն շրջապատող նյութական աշխարհում կու-
սակցությունը տեսնում է բոլոր իղեաների յերևան դալու
և զարգացման վերջական աղբյուրը: «Մեր իմացության
աղբյուրի վերաբերյալ, իմացության հարաբերության (և
ընդհանրապես «հոգեկանի») վերաբերյալ» հարցում «դեպի
փիզիկական աշխարհ...»¹ գտնվում է դիալեկտիկական-
մատերիալիստական աշխարհայացքի կարևորագույն, ար-
մատական տարրերությունը իղեալիզմի բոլոր տեսակներից:
Մարքսիստական-լենինյան կուսակցության աշխարհայացքի
հետևողական-մատերիալիստական բնույթը արմատից պո-

¹ Լենին, Հատ. XIII, էջ 213:

կում—վոչնչացնում ե ամեն մի սուբյեկտիվիդմ, սխալաբանի-
կա, թեորիայի կտրվածութուն կյանքից:

Շնորհիվ այն հանգամանքի, վոր մեկնակետը դիտելի-
տիկական մատերիալիզմի մեջ հանդիսանում ե նյութական
աշխարհն ինքը, լենինի—Ստալինի կուսակցության աշխար-
հայացքը հենց դրանով որյեկտիվ անսպառ աղբյուր ունի
իր անընդհատ հարստացման համար: Դիալեկտիկական մա-
տերիալիզմի հիմնական դրույթները, ձևով տարբերվելով
որյեկտիվ աշխարհի որենքներից, իրենց բովանդակությամբ
ամբողջովին համընկնում են նրանց հետ, վորովհետև տրա-
մաբանության որենքները վոչ այլ ինչ են, բայց յեթի բնու-
թյան և հասարակության զարգացման արտացոլումը մար-
դու գիտակցության մեջ:

Դիալեկտիկական մատերիալիզմի այդպիսի բնույթը
ներանով ե պայմանավորված, վոր նա իր բովանդակության
մեջ ներառում ե բնության, հասարակության և մտածողու-
թյան բազմակողմանի զարգացման հանրադրումը, հարըս-
տությունը: Մատերիալիստական դիալեկտիկական «պետք ե
յեղրակացվի «բնության ու հոգու ամբողջ կյանքի զարգա-
ցումից»: Դիալեկտիկական մատերիալիզմը պահանջում ե,
վորպեսզի ամբողջ մարդկային պրակտիկական մասն առարկա-
յի «լրիվ «սահմանման» մեջ թե՛ իբրև ճշմարտության չա-
փանիչ և թե՛ իբրև առարկայի կապը այն բանի հետ պրակ-
տիկ կերպով վորոշող, ինչ վոր հարկավոր ե մարդուն»¹:

Մարքսիստական—լենինյան կուսակցության աշխարհա-
յացքի ամենագորությունը, ճշտությունը, խոր կենսակա-
նությունը բղխում են հեղափոխական թեորիայի դեպի
պրակտիկական ունեցած հարաբերության հարցի ճիշտ գիտա-
կան վորոշումից: Շնորհիվ կյանքի հետ ունեցած այդ ներ-
քին և խոր կապի՝ մեր կուսակցության գիտական աշխար-
հայացքը խոր որյեկտիվ բովանդակություն ե ձեռք բերում,
բազմակողմանի կերպով ստուգվում ե հասարակական մար-
դու պրակտիկայով, սոցիալիստական շինարարության, հա-
մաշխարհային կոմունիստական շարժման և ամբողջ գիտա-
կան զարգացման պրակտիկայով:

¹ Լենին, հատ. XXVI, էջ 135:

Բայց հասարակության պատմության մեջ չկա աբս-
տրակտ «կյանք» և «պրակտիկա», վորոնք հասարակությու-
նից և մարդուց բարձր կանգնած լինելին: Այդ «կյանքը»
միշտ պատմական ե և սոցիալապես կոնկրետ, նա դոյու-
թյուն ունի վորպես հասարակական դասակարգերի, կուսակ-
ցությունների դործունեյություն: Դիալեկտիկական մատե-
րիալիզմն առաջին անգամ գիտության պատմության մեջ
բուն իսկ պրակտիկական բացահայտեց կոնկրետ կերպով և
բազմակողմանիորեն:

Մարքսիզմ—լենինիզմի կլասիկները անցյալի փիլիսոփա-
ների և բնախույզների ամենից ավելի լուրջ սահմանափա-
կություններից մեկը հենց նրանում եյին տեսնում, վոր
ներքե «բուրժուազիա արհամարհում եյին մարդու դործունե-
յության ազդեցության հետադրությունը նրա մտածողու-
թյան վրա. նրանք գիտեն,—դրում եր Ենգելսը,—մի կողմից
միայն բնությունը, իսկ մյուս կողմից՝ միայն միաբն: Բայց
մարդկային մտածողության ամենաեյական և առաջին հիմ-
քը հանդիսանում ե հենց բնության փոփոխությունը մար-
դու ձեռքով և վոչ թե միայն բնությունն իբրև այդպիսին,
և մարդու բանականությունը զարգանում եր պրոպորցիո-
նալ այն բանին, թե ինչպես եր նա սովորում փոխել բնու-
թյունը»¹:

Արդեն Մարքսն ու Ենգելսը գիտականորեն հիմնավորե-
ցին դիալեկտիկական մատերիալիզմի առարկան ու բնույթը,
պարզաբանելով, վոր այդ՝ որյեկտիվ աշխարհի և իմացու-
թյան զարգացման ընդհանուր որենքների գիտությունն ե:
Մարքսիզմի հիմնադիրները ցույց տվին, վոր որյեկտիվ աշ-
խարհի և իմացության զարգացման ընդհանուր որենքների
իմաստը թափանցելու և աշխարհի զարգացման այդ ճանաչ-
ված որենքները բանվոր դասակարգի շահերին ծառայեցնե-
լու համար պահանջվեց կոմունիստական կուսակցության
ակտիվ միջամտությունը, վորը հաղթահարեց բուրժուազի-
ալեոնոլոգիաները և քննադատորեն, ստեղծադործականորեն
ընդհանրացրեց համաշխարհային գիտության բոլոր նվա-
ճումները:

¹ Մարքս և Ենգելս, հատ. XIV, էջ 400:

Մարքոսն անխոնջ կերպով կրկնում եր, վոր մեր փիլիսոփայութեան առանձնահատկութիւնը նրա գործունեութեանն է, աւտիլութիւնը, նրա ձգտումն ու ընդունակութեանը՝ վերակառուցելու, փոխելու աշխարհը: Նա անցյալի բոլոր փիլիսոփայական թեործիքներն ու սխտեմները քննադատում եր ոյն բանի համար, վոր նրանք անգործուն էն, պատիվ, հայեցական: Նա գիտականորեն մշակեց այն հարցը, թե ինչ է նշանակում աշխարհը փոխել: Միմիայն բոլրէկիներէ կուսակցութիւնը կարողացաւ այդ հարցը թեործիքի վարդապետ կյանքի մեջ փոխադրել: Նա հեղափոխութեան փորձի հիման վրա մշակեց այն հարցը, թե ինչպիսի պետք է փոխել աշխարհը, ինչպիսի միջոցներով և ինչպիսի ճանապարհով կարող է փիլիսոփայութիւնը միաւորուել այն հզոր պրակտիկ ուժի հետ, վորն ընդունակ է կենսադործելու իրականութեան այդ փոփոխութիւնը: Հենց դրանով Լեւինի—Մտալինի կուսակցութիւնը Մարքոսի այն ֆորմուլան, թե փիլիսոփայները մինչև այժմ միայն բացատրում էին աշխարհը, իսկ խնդիրն այն է, վոր փոխենք այն,—ֆորմուլաների թաղամուրութիւնից հանեց և իրականութիւն դարձրեց: Հատկապես մեր կուսակցութիւնը, ԽՍՀՄ-ի աշխատողները նրա ղեկավարութեամբ կարողացան փոխել աշխարհը, հիմնականում կառուցելով սոցիալիստական հասարակութիւն և մտնելով սոցիալիզմից աստիճանաբար ղեկի կոմունիզմն անցնելու ժամանակաշրջանը:

Մարքոսն արդեն «Սրբազան ընտանիքում» նկատել է, վոր անցյալ փիլիսոփայական սխտեմներէ սխալը յերեմն այն է յեղել, վոր մարդիկ հաճախ ուզում էին փոխել իրենց շրջապատող իրականութիւնը, բայց գտնում էին, վոր իրականութիւնը կարելի չէ փոխել միմիայն իղեաների ոգնութեամբ: Այդպես էին վարվում բոլոր ուտոպիական սոցիալիստները, այդպես էին վարվում մեծ փիլիսոփայներից շատերը: Մարքոսն ապացուցեց, վոր միմիայն իղեաները չեն կարող մոշէպցնել ստրկութիւնը և մարդուն հանել հին հասարակարգի սահմաններից: Իղեաները կարող են դուրս հանել միմիայն հին հասարակարգի իղեաների սահմաններից, իսկ իրական յիւր գտնելու համար պետք է պրակտիկ ուժ գործադրել:

Լեւինն ու Մտալինը զարգացրին Մարքոսի այս իղեան: Նրանք ցույց տվին, վոր մարքսիստական, բոլշեիկյան կուսակցութեան աշխարհայացքի առանձնահատկութիւնն այն է, վոր թեործիքի, իղեաների դերը հասարակական կյանքում ճանաչելու հետ մեկտեղ ամենամոտական կերպով ճանաչվում է մասսաների հեղափոխական ենքդիայի, հեղափոխական ստեղծագործութեան, հեղափոխական նախաձեռնութեան նշանակութիւնը:

Տնտեսավարների կոնֆերենցիայում արտասանած ճառում ընկեր Մտալինը մի յերեկի որինակ լեռեց, վորը խոսում է այն մեծագույն պատմական փորձի մասին, վոր ի սպաս է դրված մեր կուսակցութեան պայքարին, ի սպաս է դրված կոմունիստական հասարակութեան կառուցմանը: Ընկեր Մտալինն այդ ճառում ասում եր, վոր բանակների, ժողովուրդների, պետութիւնների պատմութեան մեջ ղեկաբեր են յեղել, յերբ բանակները պարտութիւն են կրել այն պատճառով, վոր չեն իմացել ղեկի հաղթութիւն տանող ճիշտ ճանապարհները: Միմիայն բոլշեիկների կուսակցութիւնը կարողացաւ միացնել յերկու մեծ ուժերը—հեղափոխական թեործիքն և մասսաների պրակտիկ գործունեութիւնը:

Աշխարհի փոփոխման վերաբերյալ այդ իղեան իր փայլուն զարգացումը գտաւ ընկեր Մտալինի բոլոր աշխատութիւններում: Ընկեր Մտալինը ցույց տվեց, վոր մարքսիզմը վո՛չ միայն սոցիալիզմի թեործիքն է, այլ նմանապես և ամբողջական աշխարհայացք, փիլիսոփայական սխտեմ, վորից արտաբանորեն բխում է Մարքոսի ու Ենգելսի պրոլետարական սոցիալիզմը: Այդ փիլիսոփայական սխտեմը կոչվում է դիալեկտիկական մատերիալիզմ: Ընկեր Մտալինի այս մտքի մեջ ամբողջ ծավալով դրսևորվում է այն ամենաբարդ հարցի իմաստն ու նշանակութիւնը, թե փիլիսոփայները մինչև այժմ միայն բացատրում էին աշխարհը, իսկ խնդիրն այն է, վոր փոխենք այն: Ընկեր Մտալինը հանձարեղորեն բացահայտեց, վոր դիալեկտիկական մատերիալիզմ կոչված փիլիսոփայական սխտեմը լուսավորում է պրոլետարիատի դիկտատուրայի նվաճման ուղին, վորի պայմաններում դիտական կոմունիզմի իղեաները տիրապետում են

Ժողովրդին և մի հզոր ուժ են դառնում, վոր ընդունակ է փոխելու աշխարհը:

Բողոքական կուսակցութեան հեղափոխական իդեաները արդեն մինչև 1917 թվի հոկտեմբերը աչքի ընկնող, հզոր ուժ ենին ներկայացնում: Ե՛լ ավելի մեծ համաշխարհային-պատմական նշանակութուն ձեռք բերին այդ իդեաները բանվոր դասակարգի դիկտատուրան նվաճելուց հետո մեր յերկրում, յերբ դիալեկտիկական մատերիալիզմը տիրող աշխարհայացք դարձավ յերկրագնդի մեկ վեցերորդ մասում: Դրա հետևանքով՝ հասարակական կյանքի պատմութեան մեջ առաջին անգամ բողոքական կուսակցութունը միավորեց շատ տասնյակ-միլիոնավոր մարդկանց զործունեյությունը՝ միասնական նպատակի հասնելու համար: Ծագեց մի հզոր շարժում, վորի մեջ իբրև մի ամբողջութուն ձուլվեցին ժողովուրդն ու կոմունիզմը:

Դիալեկտիկական մատերիալիզմն իբրև մարքսիստական-լենինյան կուսակցութեան աշխարհայացք միակ փիլիսոփայական աշխարհայացքն է հանդիսանում, վորն արդեն գործնականորեն իրականացնում է կոմունիզմի, դիկտութեան կենսական, խոր միությունը ժողովրդի հետ:

Կուլտուրայի, դիկտութեան, փիլիսոփայութեան պատմութեան մեջ դեպքեր չեն յեղել, վոր դիտական աշխարհայացքները, առաջավոր փիլիսոփայական թեորիան ամբողջ ժողովրդի սեփականութուն դառնան, տասնյակ-միլիոնավոր մարդկանց համար թեորիական դեմք դառնան: Այդ բանը չէր ել կարող լինել մինչև բանվոր դասակարգի դիկտատուրայի յերևան գալը, վորովհետև անցյալի փիլիսոփայական սիստեմները չէին կարող ամբողջութեամբ համապատասխանել ժողովրդի շահերին: Մինչև իսկ անցյալի առաջավոր դիտական թեորիաները չկարողացան ժողովրդի սեփականութունը դառնալ, վորովհետև իդեոլոգիական ազդեցութեան և իդեոլոգիայի տարածման միջոցները գտնվում էին տիրող դասակարգերի ձեռքում, վորոնք յերեք շահագործում չէին այն բանում, վորպեսզի ժողովուրդն իմանար հասարակական կյանքի որենքները և դիտականորեն ըմբռներ իր խնդիրները: Այս ամենն արժատապես փոխվում

է, յերբ քաղաքական իշխանությունը նվաճում է բանվոր դասակարգը:

Մեր կուսակցությունը, ինչպես և Կոմունիստական Ինտերնացիոնալի բոլոր կուսակցությունները, ի հակադրություն բուրժուական և ռեֆորմիստական կուսակցությունների, շահագործված է նրանով, վոր ամբողջ ժողովուրդը տիրապետի արդի դիտական աշխարհայացքը—դիալեկտիկական մատերիալիզմը: Յե՛վ Լենինի—Ստալինի կուսակցությունը բոլոր միջոցներն ունի այդ կենսագործելու համար: Այդ մեծ խնդրի իրագործման հիմքը սոցիալիզմի հաղթությունն է մեր յերկրում, դրա հիմքը՝ Ստալինյան Սահմանադրությունն է:

Կուսակցութեան XVIII համագումարի առաջադրած խնդիրը—ժողովրդի կոմունիստական դաստիարակությունը,—հիքավի ամենավե՛հ ու վսեմ խնդիրն է, վոր յերեքիցե իրենց առաջադրել են մարդիկ և պետությունը: Արժե ամբողջ ուշադրութեամբ խորասուզվել այդ մեծ խնդրի եյության մեջ. միավորել ամբողջ ժողովուրդը մեկ աշխարհայացքի—մարքսիզմ—լենինիզմի—դրոշի տակ, խորհրդային հասարակութեան միակ աշխարհայացքը դարձնել հասարակական դարդացման որենքների վերաբերյալ դիտական հայացքը:

Անցյալում վոչ մի հասարակութուն, վոչ մի դասակարգ, վոչ մի կուսակցութուն այդպիսի հսկայական խնդիր չէր կարող առաջադրել իրեն: Այդպիսի խնդիր չի կարող լինել նաև այժմ արդի կապիտալիստական յերկրների կառավարող դասակարգերի մոտ: Ձե՞ք վոր վոչ մի շահագործող դասակարգ չահագործված չէ, վորպեսզի դիկտությունն ամբողջ ժողովրդի սեփականութուն դարձնի, վորպեսզի ժողովրդին ակտիվ քաղաքական կյանքի ներգրավի, ավելի ևս շահագործված չէ, վորպեսզի ժողովուրդն ինքն իր ձեռքը վերցնի իր սեփական բախտը: Վերջին հաշվով՝ դրանով ել հենց վորոշվում է շահագործող դասակարգերի պայքարը աշխատավորների մեջ հասարակութեան դարդացման վերաբերմամբ դիտական հայացքներ տարածելու դեմ:

Դրությունն արժատապես փոխվեց Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխութեան հետևանքով: Խորհրդ-

գային Միութեան ձեռք բերած հաջողութիւնները ունակ երեւոյթ Հնարարութիւն եւ դարձնում մեր ժողովրդի այնպիսի արագ և համակողմանի կուլտուրական վերելք, նրա սոցիալ-լիտական գիտակցութեան այնպիսի աճում, վորպեսզի նրա գիտական աշխարհայացքն էլ միասնական դառնա: Մենք արդեն հասել ենք խորհրդային հասարակութեան բարոյական-քաղաքական միասնութեանը: Այժմ պահանջվում է մեր կուլտուրական վիթխարի հետադա աշխատանքը աշխատավորներին կոմունիստական դատարարակութեան վերաբերմամբ, խորհրդային հասարակութեան իդեական-քաղաքական մակարդակի բարձրացման վերաբերմամբ:

Լենինի—Ստալինի մեծ կուլտուրական XVIII համագումարը խորհրդային ժողովրդի ձեռքը տվեց խորհրդային ժողովրդի նյութական և կուլտուրական մակարդակի հետագա աճման ծրագիրը, ԽՍՀՄ-ի աշխատավորներին է՛լ ավելի մեծ բարոյական-քաղաքական և իդեական համախմբման ծրագիրը բուլեւիկյան կուլտուրական շուրջը: Կուլտուրական կիրառած՝ աշխատավորների կոմունիստական դատարարակութիւնը մարդկութեան մեծ գիտական դանձարանին—մարքսիզմ—լենինիզմին հաղորդակից և դարձնում ամբողջ խորհրդային ժողովուրդը, աշխատավորների բազմաթիւ միլիոններին—կոմունիզմի ակտիւ կառուցողներին:

Լենինյան—ստալինյան ուսմունքը համաշխարհային բանվորական շարժման, ամբողջ գիտական զարգացման փորձը մարքսիստական փիլիսոփայական թեորիայի մեջ ներառելու մասին՝ այդ գիտութիւնը դարձնում է, ինչպես ասում եր Լենինը, գիտութիւն նրա պատմական զարգացման ամբողջ ծավալով: Շնորհիւ մեր կուլտուրական փիլիսոփայական աշխարհայացքի բացառիկ հարստութեան և կենսական ճշմարտութեան՝ այդ աշխարհայացքը միակն է, վոր լիովին ընդգրկում է ուսումնասիրվող յերեւույթի ելական ներքին հակասական գծերը: Դիալեկտիկական—մատերիալիստական աշխարհայացքը պահանջում է ուսումնասիրել առարկայի բոլոր կողմերը, նրա բոլոր կապակցութիւններն ու միջնահաղորդակցումները: «Բազմակողմանիութեան» այդպիսի պահանջը «մեզ նախադուշացնում է սխալներին և անզգա-

յացումին»¹, դիալեկտիկական մատերիալիզմը դարձնում է իրականութեան հեղափոխական փոխակերպութեան գիտութիւն:

Հասարակական յերեւույթներին համակողմանի և միաժամանակ կոնկրետ ուսումնասիրութեան նմուշ է տալիս Լենինը, վորը բացահայտում է իմպերիալիզմի զարգացման որիննաչափութիւնները: Ուսումնասիրելով հսկայական փաստական նյութը, այնպես, ինչպես Մարքսը, յերբ նա ստեղծում եր իր «Կապիտալը», Լենինը մի շարք կլասիկ աշխատութիւններում դալիս է այն յեզրակացութեան, վոր իմպերիալիզմի դարաշրջանում կապիտալիզմի զարգացման անհամաչափութեան որեւէ սրվում է: Լենինը մերկացրեց բուրժուազիայի լակեյ Կաուցկուն, վորը հռչակում եր կազմակերպւած կապիտալիզմի — ուլտրա—իմպերիալիզմի—ստատիկ դալուստը, վորի ժամանակ կապիտալիզմն իբր տընտեսապես ավելի ուժեղ է, քան կես դար առաջ: Հեղափոխութեան ուժը թուլացնելու համար Կաուցկին կեղծում եր կապիտալիզմի զարգացման որեւէները, դուրս եր քաշում և աղավաղւած ձևով նկարագրում կապիտալիստական հասարակութեան զարգացման առանձին տենդենցը, անտեսելով հասարակութեան կյանքի բոլոր մյուս պայմաններն ու կողմերը, իսկ դուրս քաշւած կողմն հրամցնում եր իբրեւ միակն և միակը: Լենինը մինչև վերջը մերկացրեց Կաուցկու այդ դավաճանական, սուտ—գիտական «մեթոդոլոգիան»: Լենինը գրում եր, վոր յեթե դատենք արստրակա, պարզեցրած, վոչ—դիալեկտիկորեն և, հետեաբար, սխալ, յեթե «չհենմենք իրականութեան մեջ տեղի ունեցող զարգացման վրա, այլ նախապես կապիտալիզմն նրանից...», ապա կարելի չէ պատկերացնել, թե իբր զարգացումն ընթանում է զեպի մի միակ համաշխարհային տրեստ, վորը կլանում է բոլոր ձեռնարկութիւններն ու պետութիւնները: Կանգ առնել միմիայն դրա վերլուծութեան վրա—նշանակում է՝ աղավաղել իրականութիւնը և արտահայտել խառը մոնոպոլիստական բուրժուազիայի զաղտնի ցանկութիւնները: Հենց այդ ել անում է Կաուցկին: Իսկ յեթե կապիտալիզմի զար-

¹ Լենին, Հատ. XXVI, էջ 134:

գացման ուղղութիւնը դիտենք հեղափոխական պրոլետարիատի դիրքից, այսինքն՝ միակ դիտական ձևով, որյեկտիվորեն, հետևողական-մատերիալիստական կերպով, ապա պետք է ասել, վոր կապիտալիզմի զարգացումն ընթանում է «այնպիսի հանգամանքներում, այնպիսի տեմպով, այնպիսի հակասութիւններով, կոնֆլիկտներով և ցնցումներով,—քնալ վո՛չ միայն անտեսական, այլև քաղաքական, աղքատի և աշխուժի, —վոր անպայման ավելի վաղ, քան բանը կհասնի մեկ համաշխարհային տրեստի, մինչև աղքատին ֆինանսական կապիտալների «ուլտրա-իմպերիալիստական» համաշխարհային միավորումը, իմպերիալիզմն անխուսափելիորեն կայայթի, կապիտալիզմն իր հակադրութեանը կփոխարկվի»¹։ Այդ մեկ որինակն արդեն պայծառ կերպով ցույց է տալիս, վոր իսկական դիտական հայացքը հասարակական զարգացման վերաբերմամբ մարքսիստական—լենինյան կուսակցութեան աշխարհայացքն է, վորը տեսնում է նորը, գոյացողը, վորին պատկանում է ապագան, և մյուս կողմից՝ հինը, ժամանակն անցկացրածը, վոչնչացման յենթական։ Այդ աշխարհայացքի ամենազորութիւնն ու հզորութիւնը նաև այն է, վոր նա ցույց է տալիս այդ նորի, պրոդրեսիվի զարգացման ուղին, նպատում է նրա հաղթութեանը և մորիլիցայի յե յենթարկում կուսակցութեան և աշխատավորների ուղղութիւնն ու ենթագիտն՝ հինը, ժամանակն անցկացրածը, ռեակցիոնը վոչնչացնելու համար։ Դիալեկտիկական մատերիալիզմը մեզ տալիս է իսկական պատմական զարգացման խորասկզբից պատկերը, վորի մեջ թերիականորեն հետևողական ձևով տրված է պատմական իրականութեան արտացոլումը, վոր ազատված է պատահականութիւններից ու զարգացման հիմնական տենդենցները մթազնոյ վոչ-եյական յերևույթներից։

Համկ(բ)կ, կոմինտերնի, նրանց հիմնադիրների և տաղանդավորների—լենինի ու Ստալինի թերիական և պրակտիկ գործունեութեան մեջ դիալեկտիկական մատերիալիզմն նոր զարաշրջանում, իմպերիալիզմի և պրոլետարական հեղափոխութեան, պրոլետարիատի դիկտատուրայի զարաշրջ-

ջանում, մեր յերկրում սոցիալիզմի անմիջական կառուցման ժամանակաշրջանում՝ դանում է իր փայլուն համակողմանի զարգացումը, հիմնավորումը, կոնկրետիզացիան և կիրառումը։

Լենինի հեղափոխական դիալեկտիկան, իբրև Մարքսի ու Ենգելսի ստեղծած դիալեկտիկական մեթոդի հետագա զարգացում, աճեց ու սմրապնդվեց «II ինտերնացիոնալի ոպորտունիզմի դեմ մղվող մարտերում, վորի դեմ պայքար մղելը հանդիսանում էր և հանդիսանում է կապիտալիզմի դեմ մղվող հաջող կռիւն անհրաժեշտ նախապայմանը»²։ Ընկեր Ստալինը ցույց տվեց, վոր Լենինը վո՛չ միայն վերածնեց, վերականգնեց, մաքրեց Մարքսի ու Ենգելսի դիալեկտիկական մատերիալիզմը ոպորտունիզմից ու ռեվիզիոնիզմից, «այլ նա մի քայլ ել առաջ դնաց, ավելի ևս զարգացնելով մարքսիզմը...»³

«Այն, ինչ վոր տրված է Լենինի մեթոդի մեջ,—ասում էր ընկեր Ստալինը,—հիմնականում արդեն կար Մարքսի ուսմունքի մեջ, վորը, Մարքսի խոսքերով, հանդիսանում էր «իր եյությամբ քննադատական և հեղափոխական ուսմունք»։ Հենց այդ քննադատական և հեղափոխական վոզով է սողորված սկզբից մինչև վերջը Լենինի մեթոդը։ Բայց սխալ կլիներ կարծել, թե Լենինի մեթոդը Մարքսի տվածի պարզ վերականգնումն է։ Իրոք Լենինի մեթոդը վո՛չ միայն վերականգնումն է, այլև Մարքսի քննադատական և հեղափոխական մեթոդի, նրա մատերիալիստական դիալեկտիկայի կոնկրետիզացիան է և հետագա զարգացումը»³։ Վերլուծելով իմպերիալիզմի համաշխարհային զարգացման նոր եռապլը, դիտականորեն լուսավորելով պրոլետարիատի պայքարի ուղին հանուն սոցիալիստական հեղափոխութեան և բանվոր դասակարգի դիկտատուրայի, ստեղծելով ու զարգացնելով մի յերկրում սոցիալիզմ կառուցելու մեծ ուսմունքը, ստեղծելով հայացքների մի բարեկազմ սխտեմ բուլչելիզմի ստրատեգիայի և տակտիկայի հարցերի վերաբեր-

¹ Ստալին, Լենինիզմի հարցերը, էջ 2, 10-րդ հրատ.

² Նույն տեղում։

³ Նույն տեղում, էջ 12։

մամբ, մշակելով ուսմունքը պրոլետարիատի կուսակցութեան մասին, հանրագումարելով ամբողջ գիտական զարգացումը Մարքսից ու Ենգելսից հետո՝ Լենինն ու Ստալինը համակողմանիորեն զարգացրին ու հարստացրին մարքսիստական-լենինյան կուսակցութեան աշխարհայացքը—գիտելիքիական մատերիալիզմը:

Այսպես, մշակելով բոլշևիզմի ստրատեգիան և տակտիկան՝ Լենինն ու Ստալինը զարգացնում են գիտելիքիական մեթոդը և մարքսիստական փրկսոփայական մատերիալիզմի բոլոր կողմերը: Նրանք մատնանշում են, վոր կուսակցութեան ստրատեգիական և տակտիկական խնդիրն ապահովելու համար պահանջվում է թե՛ պատմական պրոցեսի ընդհանուր որոնքների և թե՛ մոմենտի կոնկրետ պայմանների համակողմանի գիտություն: Պրոլետարիատի պայքարը մի-միայն այն դեպքում կարող է հաղթական լինել, զբոսում է Լենինը, յեթե նրա կուսակցութեան ծրագիրը «իրական պրոցեսի ճշգրիտ ձևակերպումը» լինի: Հատկապես հենց գիտելիքիական մատերիալիզմն է կուսակցութեանը հնարավորություն տալիս ձևակերպելու հասարակական դասակարգների ապագա ճակատամարտերի որինաչափ հետեանքը, նշելու պայքարի ստրատեգիական գիծն ու նպատակը: Բոլշևիկների մարքսիստական-լենինյան կուսակցութեանը իր լոզունգներում արտացոլում է ծավալվող դեպքերի որակաբան պրոցեսն իրենց որինաչափ շարժման մեջ, խստորեն հաշվի առնելով բանվոր դասակարգի ու նրա կուսակցութեան ակտիվ գործողությունները: Ահա թե ինչու Լենինն ասում էր.

«Ձի կարող դողմատիկա լինել այնտեղ, վորտեղ դոկտորինայի գերագույն և միակ չափանիշը համարվում է նրա համապատասխանությունը հասարակական-տնտեսական զարգացման իրական պրոցեսի հետ»¹:

Դիալեկտիկական մատերիալիզմի այս հիմնական պահանջը կատարելու շնորհիվ՝ բանվոր դասակարգի և նրա կուսակցութեան ստրատեգիական վարքագիծը մատնանշում է միակ ճիշտ ուղին՝ դրված նպատակն իրագործելու համար: Պատմական զարգացման բոլոր շեղումների ու պա-

տահանությունների միջից բանվոր դասակարգի կուսակցութեանը, հետևողական-գիտական աշխարհայացքով զինված, սեփական և պայքարի ղեկավարող գծի զարգացման հիմնական տենդենցը: Հենց դրանով էլ բացատրվում է, թե ինչու, Ենգելսի ասելով, դեպքերը պրոլետարիատի հեղափոխական կուսակցութեանը յերբեք հանկարծակիի չեն բերել:

Հաշվի առնելով, վոր պատմությունը «միշտ ավելի հարուստ է բովանդակությամբ, ավելի բազմազան է, ավելի բազմակողմանի յե, ավելի կենդանի յե, «ավելի խորամանկ է», քան թե յենթադրում են ամենալավ կուսակցությունները, ամենից ավելի առաջավոր դասակարգերի ամենադիտակցական ավանդարտները»², Համյ(ը)կ-ն և կոմկոմերը, խորապես վերլուծելով կոնկրետ իրադրությունը՝ սկզբունքային և ճիշտ տակտիկա յեն կառուցում, վոր միշտ համապատասխանում է փոխված իրադրությանը: Տակտիկայի ճիշտությունը պետք է արտացոլի իրականությունը՝ կուսակցութեանը և բանվոր դասակարգին վորպես ղենք ծառայի այդ իրականությունը փոխելու համար: Լենինի ու Ստալինի մշակած հեղափոխական պայքարի տակտիկան ու ստրատեգիան ամենապայծառ կերպով ցույց են տալիս գիտելիքիական մատերիալիզմի ամբողջ նշանակությունը վորպես մարքսիստական-լենինյան կուսակցութեան աշխարհայացքի:

Դիալեկտիկական մատերիալիզմի հետագա զարգացումը, նրա հարստացումը բանվոր դասակարգի բոլոր թշնամիների դեմ մղվող պայքարի նոր փորձով, արդի գիտական զարգացման փորձով, միջադեպային բանվորական շարժման և իՍՀՄ-ում սոցիալիզմ կառուցելու փորձով՝ իրագործվում է ընկեր Ստալինի կողմից: Ամբողջ ամենաբարդ ուղին դեպի կոմունիզմ, վոր պատմության մեջ անհայտ էր մինչև իՍՀՄ-ի փորձը, ընկեր Ստալինը լուսավորում է հեղափոխական թեորիայով, կուսակցութեանն ու ամբողջ ժողովրդին տալիս և «վստահություն, կողմնորոշման ուժ և շրջապատող դեպքերի ներքին կապակցության ըմբռնողու-

¹ Լենին, Հատ. I, էջ 192:

² Լենին, Հատ. XXV, էջ 230:

թյուն...»¹։ Հատուկ նշանակություն ունի կոմունիզմի ամբողջ կառուցման համար ԽՍՀՄ-ում ընկեր Ստալինի գեկուցումը ՀամԿ(բ)Կ XVIII համագումարում, ԽՍՀՄ-ի զարգացման հեռանկարների, սոցիալիստական պետություն ամբարձրման վերլուծությունը։ Զարգացնելով դիալեկտիկական մատերիալիզմը՝ ընկեր Ստալինը տվեց ԽՍՀՄ-ի գեպի կոմունիզմ ընթացող ամբողջ շարժման իմաստուն վերլուծությունը։ Ընդունելով, ինչպես նաև Մարքսը, Ենգելսն ու Լենինը, հասարակական զարգացման որոշակի ուղիները, հատկապես իմացություն հսկայական դերը, ընկեր Ստալինը կուսակցության մեծ հաղթությունների պայմաններից մեկը համարում է այն բանն իմանալը, թե կուսակցությունն ինչպես է գեպի ուղիները և տանի գործը։ «Կուսակցությունն անպարտելի յե, յեքե նա գիտե, թե ուր պետք է տանել գործը, և չի վախենում գծավորություններից»²։ Ընկեր Ստալինը պահանջում է հեղափոխական հեռանկարի խիստ հաշվառում, յեքերի տնտեսական և քաղաքական խնդիրները սոցիալիստական շինարարության առանձին հարցերի վրա ամենուրեք, «առոյր» աշխատելու հետ ճիշտ կերպով դուրս դրելու կարողություն։ Նա յեքերի զարգացման մեջ կատարվող ամեն մի առաջընթաց քայլը դիտում է վորպես մի մոմենտ ԽՍՀՄ-ի ընդհանուր շարժման մեջ գեպի իրականացումը, յուրաքանչյուր առանձին նվաճում՝ վորպես գեպի կոմունիզմ ընթացող ընդհանուր զարգացման արտահայտություն, յուրաքանչյուր առանձին հաղթություն՝ վորպես ԽՍՀՄ-ի զարգացման ընդհանուր որևեքի դրսևորում և բացահայտում, այսինքն՝ կոմունիստական շինարարության, վորին ուղղություն է տալիս, գեպավորում և կենսագործում է բանվոր դասակարգի գիշտատուրան։

Հետևելով Մարքսին ու Ենգելսին, վորոնք իրենց ամբողջ մարտական հեղափոխական գործունեություն ընթացքում անողոր պայքար էյին մղում ընդդեմ իդեալիզմի բոլոր տեսակների, ընդդեմ մետաֆիզիկայի (յեքիտասարդ-հեգեղականներ՝ Բ. Բաուերից, Շտրեններից և ուրիշներից) մին-

չև Ավենարիուսը) և մեխանիցիզմի (Ճոխտի, Բյուխեների, Մոլեշոտտի տիպի վուլգար մատերիալիստներից մինչև սխոլաստ-եկեկտիկները, ինչպես Դյուրինգը և ուրիշները), Լենինն ու Ստալինը, շարունակելով պայքարը իդեալիզմի և մետաֆիզիկայի բոլոր տեսակների դեմ, մինչև վերջը մերկացրին նարոդնիկների, մախիստների, նոր-կանտականների, սորուլեյականների, մենչևիկների, կուցկիականների, կապիտալիզմի սոցիալիստական-բուխարինական ուսուցիչատորների և ուրիշների փիլիսոփայության հարցերի վերաբերյալ ամեն տեսակ գրությունների ուսուցիչուն, հակադեմոստական, սոփիստական բնույթը։

Ընկեր Ստալինը, ԽՍՀՄ-ի ժողովուրդների առաջնորդը, մինչև վերջը մերկացրեց սոցիալիստների, զինովյեվականների, բուխարինականների և բուրժուական նացիոնալիստների հակահեղափոխականությունը, վորոնք ԽՍՀՄ-ի դեմ ունեցած իրենց կատաղի ատելությունները ու պայքարով միավորվել-դարձել էյին լրտեսներ, դիվերսանտների, մարդասպանների Ֆաշիստական ալիադակաումը։

Ընկեր Ստալինի անմիջական գեպավորությունը կուսակցությունը ջախջախեց մենչևիկոլ իդեալիզմն ու մեխանիցիզմը, վորոնք փիլիսոփայական Փրոտնուլմ հանդես էյին գալիս վորպես ուղղակի իդեոլոգիական քողարկում սոցիալիստական-բուխարինական վիժվածքների, Ֆաշիստական վիժվածքների սոցիալ, լրտեսական գործունեություն համար։ Ժողովրդի թշնամիները դեմ մղվող անհաշտ պայքարում ընկեր Ստալինը զարգացրեց մարքսիզմ-լենինիզմը, գեպեկտիկական մատերիալիզմը։

Սոցիալիզմի հաղթությունը ԽՍՀՄ-ում, վոր կազմացրեց Լենինը—Ստալինի կուսակցությունը, այն կուսակցությունը, վորի փիլիսոփայական աշխարհայացքը դիալեկտիկական մատերիալիզմն է, հանդիսանում է մարքսիստական-լենինյան թեորիայի մեծագույն հաղթանակը։ Ամբողջ զացումը, փայլուն հաստատումն է դիալեկտիկական մատերիալիզմի—Մարքսի, Ենգելսի, Լենինի, Ստալինի ստեղծած աշխարհայացքի լիակատար ճամարություն, յոր դիտականություն և գործունեություն։

¹ Ստալին, Լենինիզմի հարցերը, Էջ 13, 10-րդ հրատ.

² Նույն տեղում, Էջ 512։

Ընկեր Ստալինը կուսակցութեան XVIII համագումարում արած իր յերեւելի զեկուցման մեջ հանձարեղ խորաթախանցութեամբ բացահայտեց աշխատավորների կոմունիստական դատարարութեան և մեր կադրերի կողմից թեորիային տիրապետելու գործի նշանակութիւնը՝ կոմունիզմի հաջող կառուցման համար:

«Հարկավոր է վորպէս աքսիոմա ընդունել, —ասում եր ընկեր Ստալինը, —վոր ինչքան ավելի բարձր է պետական և կուսակցական աշխատանքի ուղածը ճշուղի աշխատողների քաղաքական մակարդակն ու մարքսիստական-լենինյան գիտակցականութիւնը, այնքան ավելի բարձր և ավելի արդյունավետ է բուն աշխատանքը, այնքան ավելի եփեկտիւմ են աշխատանքի արդյունքները և, ընդհակառակը, —վորքան ավելի ցած է աշխատողների քաղաքական մակարդակը և մարքսիստական-լենինյան գիտակցականութիւնը, այնքան ավելի հաւանական են աշխատանքի ձախողումներն ու տապալումները, այնքան ավելի հաւանական է աշխատողների իրենց մանրացումն ու վերասերումը գործաժողովանդներին, այնքան ավելի հաւանական է նրանց այլասերումը: Կարելի չէ վստահութեամբ ասել, վոր, յեթե մենք կարողանայինք աշխատանքի բոլոր ճյուղերի մեր կադրերին պատրաստել իդէոլոգիայեւ և նրանց քաղաքականապէս կոփել այն չափով, վոր նրանք կարողանան ազատ կերպով կողմնորոշուիլ ներքին և միջազգային իրադրութեան մեջ, յեթե մենք կարողանայինք նրանց լիովին հասուն մարքսիստ-լենինյաններ դարձնել, վորոնք ընդունակ են առանց լուրջ սխալների լուծելու յերկրի զեկավարման հարցերը, —ապա մենք բոլոր հիմքերը կունենայինք մեր բոլոր հարցերի իննդ տասերորդն արդեն լուծված համարելու»:

Մեր կուսակցութեան ուշադրութեանը, նրա իմաստուն վորոշումներն ուղղված են կուսակցութեան և պետութեան կադրերի և Խորհրդային յերկրի բոլոր աշխատավորների թեորիական և քաղաքական մակարդակը բարձրացնելու կողմը:

Բոլոր մարդկային հասարակութիւնները մինչև քաղաքական իշխանութիւնը բանվոր դատակարգի կողմից պրապելը պարզանում էին տարերայնորեն, հակառակն ձեռք,

ստան ցնցումների և հակամարտութիւնների միջով: Այդ պարզացմանը հաճախ ուղեկցում էին հետադարձ քայլեր, նահանջներ, հասարակութեան պարզացման պրոգրեսիւմ տենդենցների փոխարինումը ռեակցիոն տենդենցներով և այլն:

Պրոլետարիատի դիկտատուրայի դարաշրջանը բնորոշվում է հասարակութեան պարզացման բոլորովին ուրիշ առանձնահատկութիւններով: Այստեղ չկա աշխատավորների կույր հնազանդութիւնը ոտար, արտաքին և նրանցից անկախ ուժերին: Ժողովուրդն, իր ձեռքը վերցնելով իշխանութիւնը, ինքն է կառավարում իր վիճակը: Բայց հենց այդ հանգամանքն է, վոր վիթխարի պատասխանատւութիւն է զնում ազատ ժողովուրդի վրա, վոր ինքնուրույնորեն կառուցում է իր կյանքը, կուսակցական և անկուսակցական բուշեիկների բայն շերտերից պահանջում է համակողմանիորեն տիրապետել հասարակութեան պարզացման վերաբերյալ օրենքների դիտութեանը:

Մեր յերկիրն ընթանում է պատմութեանը զեռ անհայտ ուղիով, ընթանում է զեպի կոմունիզմ, վորի պատմական անխուսափելիութիւնը գիտականորեն ապացուցել են մարքսիզմ-լենինիզմի հիմնադիրները: Այն, ինչ վոր թեորիայեւ նախադուշակել էին Մարքսն ու Ենգելսը, մեր պայմաններում դառնում է ռեալ իրականութիւն ու բացմամիլիոն ժողովուրդի պրակտիկ կյանքը: Այս պայմաններում հսկայական չափով աճում է առաջավոր հեղափոխական թեորիայի գերը: Նրանից, թե ինչպէս են մեր կադրերը տիրապետում հասարակութեան վերաբերյալ դիտութեանը, թե ինչպէս մեր յերկրի աշխատավորների բացմամիլիոն մասսաները այդ գիտելիքը կփոխարկեն իրենց հարազատ, մոտիկ և մատչելի գործին, նրանից, թե ինչպէս խորհրդային ժողովուրդի կամքն ու զորքը և նրա անսպառ հեղափոխական եներգիան կուղղվեն զեպի այն պլանների իրագործումը, վորոնք գծված են կուսակցութեան XVIII համագումարի վորոշումներով, —այդ ամենից կախված կլինի մեր ամբողջ գործի հաջողութիւնը:

Մեր ժողովուրդի ամբողջ ստեղծագործական գործունեիւթեան մեջ, նրա կոմունիստական գիտակցականութեան աճման մեջ, մարդկանց գիտակցութեան մեջ յեղած կապիտալիզմի մնացուկների հաջող հաղթահարման մեջ վճռական

նշանակութիւն ունի մեր բոլշեիկյան կուսակցութիւնը: Հատկապէս նա, ղեկավարելով կոմունիզմի ամբողջ շինարարութիւնը, միավորում և մոբիլիզացիայի յետ յենթարկում ժողովրդի բոլոր ստեղծագործական ընդունակութիւնները՝ կոմունիզմի կառուցման համար: Հսկայական չափով աճում են կուսակցութեան առաջ կանգնած խնդիրները, նրա դերը:

Լենինի—Ստալինի կուսակցութիւնը յերկիրն ամենաբարձր ուղիով սոցիալիզմի հասցրեց:

Յեթե մենք մեզ հարցնեյինք, թե վորտեղ են մեր աչքի ընկնող հաջողութիւնների պատճառները, վորոնք ձեռք են բերված հակառակ վնասարարների, մարդասպանների, տրոցկիստական—բուխարինական վիժվածքների, լրտեսների, ոտարեկրկյա հետախուզութիւնների գործակալների բոլոր փորձերի՝ արդեւք հանդիսանալու մեր շարժմանը դեպի կոմունիզմ, ապա մենք պետք է ասեյինք, վոր դրա պատճառը գտնվում է մեր կուսակցութեան ընկնյա—ստալինյան քաղաքականութեան մեջ, նրա մարտունակութեան մեջ, նրա շարքերի միասնութեան մեջ, մեր կուսակցութեան կէ—ի ստալինյան ղեկավարութեան մեջ:

Զուր չէ, վոր այժմ մեր ժողովրդի բոլոր շերտերի համար և կապիտալիստական յերկրների բոլոր ազնիվ և առաջավոր մարդկանց համար մեր կուսակցութեան առաջնորդ ընկեր Ստալինի անունը սինոնիմ է այնպիսի բառերի, ինչպիսիներն են՝ ազատութիւն, յերջանկութիւն, պրոգրէս, կուլտուրա:

Մարքսի ու Ենգելսի դաստիարակած պրոլետարական հեղափոխականների կուսակցութիւնը, բոլշեիկները մեծ կուսակցութիւնը, վոր դաստիարակել ու կոխել են Լենինն ու Ստալինը, միշտ հսկայական նշանակութիւն եր տալիս հասարակութեան վերաբերյալ գիտութեանը, հեղափոխական որենքները գիտենալուն:

Վոչ մի բուրժուական և մանր—բուրժուական կուսակցութիւն, վո՛չ անցյալում, վո՛չ ներկայումս վոչ մի կերպ չեն կարող համեմատվել բոլշեիկների կուսակցութեան հետ՝ կուսակցութեան վերաբերմունքի հարցում դեպի գիտութիւնը, թեորիայի մեջ հասարակական կյանքի որենքների ճիշտ

արտացոլման հարցում: Այդ բանը բացատրվում է նրանով, վոր միմիայն բոլշեիկները կուսակցութիւնն է, վոր իր պայքարի ծրագրում արտահայտում է բոլոր ժողովուրդների ապագան: Նրա նպատակները, կոմունիզմ կառուցելու նրա պլանը չեն հակասում հասարակութեան պատմական դարգացման որեւիտիվ ընթացքին, այլ, ընդհակառակը, բղխում են նրանից և աջակցում են այդ դարգացմանը:

Ահա ինչու մեր կուսակցութեան մեծ իդեալները ժողովրդին միշտ դեպի առաջ են կոչել, դեպի պայքար հասարակական կյանքի ալելի բարձր ձևի համար, իրենց մեջ պարունակում եյին հուժկու կոչ դեպի հաղթութիւնը, ընդունակ եյին աշխատալորների բազմալիկոն մասսաներին համախմբելու և միավորելու՝ պայքարելու համար հանուն նոր հասարակակարգի հաղթութեան հնի վերաբերմամբ: Յեւ ընդհակառակը՝ վորչափով բուրժուական և մանր—բուրժուական կուսակցութիւնների նպատակներն ու ծրագրային սահմանումները պաշտպանում եյին արդեն կազմավորված բուրժուական հասարակական հարաբերութիւնները, պահածոյում (консервировали) և արդարացնում եյին նրանց, այդ չափով այդ կուսակցութիւնների նպատակներն անխուսափելիորեն հակասութեան մեջ եյին ընկնում հասարակական կյանքի մեջ յեղած ամեն մի պրոգրէսիվ բանի հետ, այդ չափով այդ ուսակցիոն կուսակցութիւնների և դասակարգերի իդեոլոգիան հարկադրված է բոլոր միջոցներով արդարացնելու կազմավորված, բայց իր ժամանակն արդեն անցկացրած հասարակակարգը: Այդ պատճառով եւ հասկանալի յետ դառնում այն փաստը, վոր բուրժուական իդեոլոգները յերբեք չկարողացան ճշմարտացի և համահոգմանիորեն բացահայտել հասարակական կյանքի որենքների խմաստը:

Բուրժուական գիտնականներն ամեն կերպ աղավաղում եյին և ազավաղում են պատմական փաստերը, միտումնաւոր վոր կերպով ընդհանրացնում են տեղեկութիւնները ժողովուրդների պատմութիւնից վերցրած քաղաքական դեպքերի մասին, սխալ պատկերացում են ստեղծում հասարակութեան դարգացման հեռանկարների մասին, նրա ապագայի մասին, հանդէս են գալիս գիտութեան և կուլտուրայի այն դործիչների դեմ, վորոնք պայքար են մղում բանվոր դասա-

նշանակութիւն ունի մեր բուլղարական կուսակցութիւնը : Հատկապէս նա, ղեկավարելով կոմունիզմի ամբողջ շինարարութիւնը, միավորում և մոբիլիզացիայի յե յենթարկում ժողովրդի բոլոր ստեղծագործական ընդունակութիւնները՝ կոմունիզմի կառուցման համար : Հսկայական չափով աճում են կուսակցութեան առաջ կանգնած խնդիրները, նրա դերը :

Լենինի—Ստալինի կուսակցութիւնը յերկիրն ամենաբարձր ուղիով սոցիալիզմի հասցրեց :

Յեթե մենք մեզ հարցնեյինք, թե վորտեղ են մեր աչքի ընկնող հաջողութիւնների պատճառները, վորոնք ձեռք են բերված հակառակ վնասարարների, մարդասպանների, տրոցկիստական—բուխարինական վիժվածքների, լրտեսների, ոտարերկրյա հետախուզութիւնների գործակալների բոլոր փորձերի՝ արդեւէ հանդիսանալու մեր շարժմանը դեպի կոմունիզմ, ապա մենք պետք է ասեյինք, վոր դրա պատճառը գտնվում է մեր կուսակցութեան ընկնյա—ստալինյան քաղաքականութեան մեջ, նրա մարտունակութեան մեջ, նրա շարքերի միասնութեան մեջ, մեր կուսակցութեան կշիռ ստալինյան ղեկավարութեան մեջ :

Չուր չէ, վոր այժմ մեր ժողովրդի բոլոր շերտերի համար և կապիտալիստական յերկրների բոլոր աղնիվ և առաջավոր մարդկանց համար մեր կուսակցութեան առաջնորդ ընկեր Ստալինի անունը սինոնիմ է այնպիսի բառերի, ինչպիսիներն են՝ ազատութիւն, յերջանկութիւն, պրոգրես, կուլտուրա :

Մարքսի ու Ենգելսի դաստիարակած պրոլետարական հեղափոխականների կուսակցութիւնը, բուլղարների մեծ կուսակցութիւնը, վոր դաստիարակել ու կոյիել են Լենինն ու Ստալինը, միշտ հսկայական նշանակութիւն եր տալիս հասարակութեան վերաբերյալ գիտութեանը, հեղափոխական որենքները գիտենալուն :

Վոչ մի բուրժուական և մանր—բուրժուական կուսակցութիւն, վո՛չ անցյալում, վո՛չ ներկայումս վոչ մի կերպ չեն կարող համեմատվել բուլղարների կուսակցութեան հետ՝ կուսակցութեան վերաբերմունքի հարցում դեպի գիտութիւնը, թեորիայի մեջ հասարակական կյանքի որենքների ճիշտ

արտացոլման հարցում : Այդ բանը բացատրվում է նրանով, վոր միմիայն բուլղարիկների կուսակցութիւնն է, վոր իր պայքարի ծրագրում արտահայտում է բոլոր ժողովուրդների ապագան : Նրա նպատակները, կոմունիզմ կառուցելու նրա պլանը չեն հակասում հասարակութեան պատմական դարգացման որեւէ կողմ ընթացքին, այլ, ընդհակառակը, բղխում են նրանից և աջակցում են այդ դարգացմանը :

Ահա ինչու մեր կուսակցութեան մեծ իղեաները ժողովրդին միշտ դեպի առաջ են կոչել, դեպի պայքար հասարակական կյանքի ափելի բարձր ձևի համար, իրենց մեջ պարունակում եյին հուժկու կոչ դեպի հաղթութիւնը, ընդունակ եյին աշխատողների բազմամիլիոն մասսաներին համախմբելու և միավորելու՝ պայքարելու համար հանուն նոր հասարակարգի հաղթութեան հնի վերաբերմամբ : Յեւ ընդհակառակը՝ վորչափով բուրժուական և մանր—բուրժուական կուսակցութիւնների նպատակներն ու ծրագրային սահմանումները պաշտպանում եյին արդեն կազմավորված բուրժուական հասարակական հարաբերութիւնները, պահածոյում (консервировали) և արդարացնում եյին նրանց, այդ չափով այդ կուսակցութիւնների նպատակներն անխուսափելիորեն հակասութեան մեջ եյին ընկնում հասարակական կյանքի մեջ յեղած ամեն մի պրոգրեսիվ բանի հետ, այդ չափով այդ ուսակցիոն կուսակցութիւնների և դասակարգերի իդեոլոգիան հարկադրված է բոլոր միջոցներով արդարացնելու կազմավորված, բայց իր ժամանակն արդեն անցկացրած հասարակարգը : Այդ պատճառով ել հասկանալի յե դառնում այն փաստը, վոր բուրժուական իդեոլոգները յերբեք չկարողացան ճշմարտացի և համահոգմանիորեն բացահայտել հասարակական կյանքի որենքների իմաստը :

Բուրժուական գիտնականներն ամեն կերպ աղավաղում եյին և աղավաղում են պատմական փաստերը, միտումնաւոր վոր կերպով ընդհանրացնում են տեղեկութիւնները ժողովուրդների պատմութիւնից վերցրած քաղաքական դեպքերի մասին, սխալ պատկերացում են ստեղծում հասարակութեան դարգացման հեռանկարների մասին, նրա ապագայի մասին, հանդես են գալիս գիտութեան և կուլտուրայի այն գործիչների դեմ, վորոնք պայքար են մղում բանվոր դասա-

կարգի գործի համար, վորոնք իրենց բոլոր իղեաները, ցանկությունները, քաղաքական նպատակներն ու կազմակերպություններն ուղղում են տիրապետող, շահագործող դասակարգերի դեմ: Բուրժուական հասարակադիտությունը զաղարել է ըստ ելության գիտություն լինելուց շնորհիվ այն հանդամանքի, վոր նա աղավաղված, սխալ կերպով է բացատրում պատմական պրոցեսը:

Միևնույն բանը կարելի չէ ասել նաև արդի սոցիալիստական և սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունների աշխատանքում հասարակական «գիտության» մասին: Բաժանված է մատնանշել թեորիայի և պրակտիկ գործունեությունը, իղեաների և ժողովրդի կյանքի, ծրագրային նպատակների և պայքարի պրակտիկ միջոցների ու ձևերի այն խորադուլն խզումը, վոր բնորոշ է ամեն մի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության գործունեություն համար, վորպեսզի համոզվենք այն բանում, վոր հասարակություն վերաբերյալ այդ հայացքներն ել չեն կարող իրոք գիտական և բեղմնավոր լինել:

Ընկեր Ստալինն իր «Լենինիզմի հիմունքների մասին» հանձարեղ կյաթիկ աշխատություն մեջ բացահայտեց սոցիալ-դեմոկրատական իղեությունային հիմնական արատը—թեորիայի խզումը պրակտիկայից և իբրև այդ խզման հետևանք—սոցիալ-դեմոկրատ «տեսարանների» համար լիակատար անհնարինությունը՝ ճանաչել հասարակական կյանքի որոնքները և այդ որոնքներն ի սպաս դնել պրոլետարիատի հեղափոխական գործողություններին:

Ընկեր Ստալինը մատնանշում է, վոր թեորիայի և պրակտիկայի խորը խզման հետևանքով՝ Միտերնացիոնալի սոցիալ-դեմոկրատական և սոցիալիստական կուսակցություններում տեղ ունեն «ամբողջական հեղափոխական թեորիայի փոխարեն—հակասական թեորիական դրույթներ ու թեորիայի բեկորներ, վորոնք անշատված եյին մասսաների կենդանի հեղափոխական պայքարից և հնամաշ դոգմաների եյին վերածվել: Ձևի համար, իհարկե, հիշում եյին Մարքսի թեորիան, բայց այն նպատակով, վորպեսզի նրա միջից դուրս վանեն կենդանի հեղափոխական վոգին:

Հեղափոխական քաղաքականության փոխարեն—թուլա-

մորթ Ֆիլիստերություն և ժուժկալ պոլիտիկանություն, պատկամենտական դիվանագիտություն և պառլամենտական կոմբինացիաներ: Ձևի համար, իհարկե, ընդունվում եյին «հեղափոխական» վորոշումներ ու լոզունդներ, սակայն մահուդի տակ դնելու համար:

Կուսակցություն իր սեփական սխալների վրա դատարարակալու և ճիշտ հեղափոխական տակտիկա սովորեցնելու փոխարեն—խնամքով զանցառում ցավոտ հարցերի, նրանց քողարկումն ու ավաղումը: Ձևի համար, իհարկե, չեյին հրաժարվում ցավոտ հարցերի մասին խոսելուց, բայց նրա համար, վորպեսզի գործը վերջացնեն վորեւե «կաուչուկային» բանաձևով:

Ահա թե ինչպես եր Միտերնացիոնալի կերպարանքը, նրա աշխատանքի մեթոդը, նրա գիտանոցը¹:

Ավելի ևս զարգացնելով մարքսիստական գիտությունը հասարակության մասին, բողեիկյան կուսակցության մասին, Լենինն ու Ստալինը ջախջախիչ քննադատություն յենթարկեցին Միտերնացիոնալի թեորիական դոգմաները: Պահանջվում եր, ինչպես ասում եր ընկեր Ստալինը, վերականգնել խախտված միասնությունը թեորիայի և պրակտիկայի միջև, լիկվիդացիայի յենթարկել նրանց միջև յեղած խզումը և այդ հողի վրա իսկական պրոլետարական կուսակցություն ստեղծել, զինված ամենաառաջավոր, հետևողական—գիտական, հեղափոխական թեորիայով:

Ընկեր Ստալինը բազմիցս մատնանշել է, թե ինչպիսի ահադին վնաս կարող է հասցնել բանվորական շարժման համար թեորիայի անշատումը պրակտիկայից, հասարակական կյանքի որոնքները գիտենալը հեղափոխական պայքարին ի սպաս դնելու անկորոշությունը:

1926 թվին Կոմինտերնի Գործկոմի VII ընդլայնված պլենումին արած զեկուցման մեջ ընկեր Ստալինը հաղորդեց մի շլեղական հեղափոխական սինդիկալիստի պատմածը:

«Գործը տեղի չէ ունեցել 1906 թվին, մեր կուսակցության Ստոկհոլմի համադումարի ժամանակ: Այդ շլեղացի

¹ Ստալին, Լենինիզմի հարցերը, էջ 18 (հայերեն), 1937 թ.:

ընկերն իր պատմվածքում բավական ծիծաղելի կերպով եր պատկերում սոցիալ-դեմոկրատներին՝ Մարքսից ու Ենգելսից ցլատառներ բերելու յեղանակը, իսկ մենք, համազումարի պատգամավորներս, լսելով նրան, հոհում եյինք ուշաթափելու աստիճան։ Ահա այդ վերսիայի բովանդակութունը։ Գործը կատարվում է Ղրիմում նախաորմի և հետևակազորի ասպատամբության ժամանակ։ Գալիս են նախաորմի և հետևակազորի ներկայացուցիչները և ասում են սոցիալ-դեմոկրատներին. դուք վերջին տարիներս մեզ կոչ եյիք անում ապստամբել ցարիզմի դեմ, մենք համոզվեցինք, վոր ձեր կոչն արդարացի չէ, մենք, նախաստիներս և հետևակազորը, համաձայնության յեկանք ապստամբելու և այժմ դիմում ենք ձեր խորհրդին։ Սոցիալ-դեմոկրատներն իրարանցման մեջ ընկան և պատասխանեցին, վոր նրանք չեն կարող ապստամբության հարցը վճռել առանց հատուկ կոնֆերենցիայի։ Նախաստիները հասկացրին, վոր հապաղել չի կարելի, վոր դործն արդեն պատրաստ է, և յեթե նրանք ուղղակի պատասխան չատանան սոցիալ-դեմոկրատներից, իսկ սոցիալ-դեմոկրատները հանձն չառնեն ապստամբությունը ղեկավարել, ապա դործը կարող է խորտակվել։ Նախաստիներն ու զինվորները զնային՝ ապաստով զերեկատիվներ, իսկ սոցիալ-դեմոկրատները կոնֆերենցիա հրավիրեցին՝ հարցը քննարկելու համար։ Վերցրին «Կապիտալի» տոալին հատորը, վերցրին «Կապիտալի» յերկրորդ հատորը, վերցրին, վերջապես, «Կապիտալի» յերրորդ հատորը։ Յուցումներ են փնտռում Ղրիմի, Սևաստոպոլի վերաբերյալ, Ղրիմի ապստամբության վերաբերյալ։ Բայց վո՛չ մի, տառացիորեն վո՛չ մի ցուցում չեն գտնում «Կապիտալի» յերեք հատորներում վո՛չ Սևաստոպոլի մասին, վո՛չ Ղրիմի մասին, վո՛չ նախաստիների ու զինվորների ապստամբության մասին (ծիծաղ)։ Թերթում են Մարքսի ու Ենգելսի ուրիշ յերկերը, ցուցումներ են փնտռում, — միևնույն է, վոչ մի ցուցում գուրս չեկալ (ծիծաղ)։ Ի՞նչ պետք եր անել։ Իսկ նախաստիներն արդեն, յեկել են, պատասխանի յեն ուղատում։ Յեվ ի՞նչ։ Սոցիալ-դեմոկրատներն ստիպված յեղան խոստովանելու, վոր իրերի այդպիսի դրության դեպքում նրանց ուժերից վեր է վորեն ցուցում տալ նախաստիներին և զին-

վորներին։ «Այսպես խորտակվեց նախաորմի և հետևակազորի ապստամբությունը», — վերջացրեց իր պատմվածքը շվեդական ընկերը։ (Ծիծաղ)։

Միանգամայն հասկանալի չէ, վոր հեղափոխության որենքները գիտենալը այդ ձևով պրակտիկ հեղափոխական գործունեյության հետ «միացնելը» յերեք չեր կարող հաղթության, սոցիալիստական մեծ նվաճումների հասցնել։ Միմիայն Մարքսն ու Ենգելսը, Լենինն ու Ստալինը, մեր հաղթական բոլշևիկյան կուսակցությունն է, վոր իր նշանակությամբ մեծ պատմական վործ են ստեղծել՝ միմյանց հետ միացնելու հասարակական կյանքի վերաբերյալ, հեղափոխության որենքների և կոմունիստական շինարարության վերաբերյալ գիտական հայացքները և աշխատավորների մասսայական հեղափոխական շարժումը, վոր ուղղված է կապիտալիստական ստրկության դեմ, սոցիալիստական նվաճումների ողտին պայքարելու համար։

Մարքսն ու Ենգելսը յերեկի նմուշներ են թողել այն բանի, թե հեղափոխական կուսակցությունն ինչպե՞ս պետք է պայքարի հասարակության մասին իսկական գիտական գիտելիքներ ձեռք բերելու համար և, վոր ամենազլխավորն է, ինչպե՞ս պետք է այդ գիտությունը միացնել մասսայական բանվորական հեղափոխական շարժման հետ։

Մի որինակ։ 1846 թվի մարտի 30-ին Մարքսն իր բնակարանում մի խորհրդակցություն հրավիրեց, վորպեսզի վճռեն ղեմանական ժողովրդի բոլոր հեղափոխական ուժերը միավորելու հարցը՝ ռեակցիայի և կամայականության դեմ պայքար մղելու համար, վորպեսզի գործողությունների ըստ կարելույն ընդհանուր ձև վորոշեն բանվորական շարժման ղեկավարների միջև։ Այդ խորհրդակցությանը, բացի Մարքսից ու Ենգելսից, ներկա եյին — Վալտերինգը, վոր հերձվածողական, ուտոպիական կոմունիզմ եր քարոզում, կոմունիստներին հարող Եդգար Փոն Վեստֆալենը. ԱՄՆ-ի բանվորական շարժման գործիչ, ԱՄՆ-ում մարքսիզմի առաջին պրոպագանդիստ Վալդեմայերը, ուսու լիբերալ Ժուռնալիստ Պ. Վ. Անենկովը և ուրիշները։ Անենկովն իր «Գրական հիշողություններում» գրում է, թե Մարքսը հարց դրեց այն մասին, վոր ժամանակն է վերջ տալու առհասարակ

վորենքի «Հերձվածողական կոմունիզմին», վոր պահանջվում է գիտական կոմունիզմ քարոզել: Վայոլինդը—Հերձվածողական կոմունիզմի ներկայացուցիչը—սկսեց այն միտքը զարգացնել, վոր իբր պրոլետարիատի համար նշանակություն ունի բռնությունների մագաղիններ, կաֆեններ, առևտրական ձեռնարկություններ կազմակերպելը և այլն: Վայոլինդը, համաձայն, գեո ելի կիսոներ, «յեթե Մարքսը, զայրացիութիւնով հոնքերով, չընդհատեր նրան և իր առարկությունները չսկսեր: Նրա սարկաստիկական ճառի ելությունն այն էր, թե զրգուել բնակչությանը, չտալով նրան վոչ մի ամուր, մտածված հիմունք դործունեյության համար, կնշանակի պարզապես խարել նրան: «Փանտատիկական հույսեր հրահրելը, վորի մասին խոսվեց հենց այժմ, —նկատում եր այնուհետե Մարքսը, —տանում է միայն դեպի կործանում և վոչ թե դեպի տառապողների միկություն... Դիմել աշխատողին առանց խստորեն գիտական իդեալի և դրական ուսմունքի՝ հալաւարադոր և դատարկ և անաղնիվ քարոզչութեան, վորի ժամանակ, մի կողմից, յենթադրվում է վոր դեհնչված մարդարե, իսկ, մյուս կողմից—թուլյաւորվում են միայն եւեր, վորոնք բերանները բաց արած լսում են նրան»¹:

Յերբ Վայոլինդն սկսեց պնդել իր ֆիլիստերական, ուտոպիական, ռեակցիոն պլանները, ժխտելով հեղափոխական թեորիայի նշանակությունը բանվոր դասակարգի կողմից հաղթություն նվաճելու համար, վերջնականապես մոլեղեցած Մարքսը բռնեցքով այնպես ուժգին խօսեց սեղանին, վոր սեղանի վրա լամպը գնդգնդաց և ուրուվեց, և վեր թռավ տեղից՝ բացականչելով. «Դեռ վոչ մի ժամանակ տգիտությունը վոչ վոքի չի ողնել»²:

Այս փաստը, ինչպես նաև ընդհանրապես Մարքսի ամբողջ գործունեյությունը, բնորոշում է նրա պայքարը բանվոր դասակարգի պատմական դերի մասին յեղած հակադե-

տական պատկերացումների դեմ: Մարքսը կողմնակից եր հեղափոխական թեորիայի և պրակտիկայի խորին միասնության միջադեպին բանվորական շարժման մեջ:

Մարքսի հենց այս յերևելի իդեաներն էին, վոր դարձացրեց ու հարստացրեց Լենինն իր բազմաթիվ աշխատություններում և հատկապես «Ինչ անել» գրքում:

Լենինի հանճարեղ ուսմունքը հեղափոխական թեորիան մասսայական բանվորական շարժման հետ միացնելու մասին իր հետադա զարգացումը գտավ ընկեր Ստալինի աշխատություններում: Լենինի մեծ գինակիցը, մեր առաջնորդ և ուսուցիչ ընկեր Ստալինը բուլղախիյան կուսակցությանը սովորեցնում է Լենինի նման գիտությունը միացնել գործողության հետ, թեորիան՝ պրակտիկայի հետ, սովորեցնում է բարդ հասարակական դեպքերի մեջ կողմնորոշվելու կարողությունը միացնել հաղթության լենինյան յեղանակով կազմակերպելու կարողության հետ: Ընկեր Ստալինը, զարգացնելով մարքսիստական-լենինյան ուսմունքը հասարակության մասին, բացահայտեց ժողովրդի մեծ ստեղծագործական, շինարար դերը, յերբ գործունեյությունն իրականացվում է հեղափոխության որենքների գիտության, հասարակության զարգացման որենքների հիման վրա: Բացառիկ նշանակություն վերագրելով հեղափոխական թեորիային, պրոլետարական հեղափոխության զարգացման որենքները գիտենալուն, ընկեր Ստալինը վիթխարի նշանակություն է տալիս հեղափոխական ժողովրդի կազմակերպված, ամենահաղթ ստեղծագործական գործունեյությանը:

Ընկեր Ստալինը սովորեցնում է, վոր ժողովուրդն իր գործունեյության մեջ անմահ է, վոր պատմական պրոցեսի/իսկական ստեղծողը հանդիսանում են բանվորները, դուրացիները, ինտելիգենցիան, վոր միմիայն այնտեղ են հնարավոր մեծ հաղթություններ և քաջակորով նվաճումներ, վորտեղ ամենախոր ներքին ձևով միացած են գիտությունն ու ժողովուրդը, կոմունիզմն ու աշխատավոր մասսաների գործունեյությունը: Բարձրագույն ձեռքբերումն ու այս հայացքի ճշմարտության ամենամեծ հաստատությունը հանդիսանում է գիտության և ժողովրդի գործունեյության

¹ Գ. Ա. Աճեկով, Գրական հիշողություններ, էջ 482, լ. 1928:

² Նույն տեղում, էջ 483:

յերևելի միացումը Խորհրդային յերկրում, ժողովրդի և կոմունիզմի միացումը:

Այժմ արդեն մեր յերկրի ամեն մի աշխատավորի համար յեղրակացությունը միանգամայն վորոշակի յե և պարզ յեթե լենինի—Ստալինի մեծ կուսակցությունը խստորեն դիտական ձևով ՀՀայտնադործեր կոմունիստական հասարակության կառուցման պատմական ուղիները, որենքները, յեթե բոլշևիկյան կուսակցությունն իր վճիռներում Հղծարեր սոցիալիզմի ու կոմունիզմի կառուցման կոնկրետ միջոցները, ձևերը և պատմական ժամկետները, և յեթե յերեք հեղափոխությունների փառքով պսակված կուսակցությունը, վոր Խորհրդային յերկրի ժողովրդին հասցրեց յերջանիկ, ուրախ կյանքի, Հկարողանար այդ բոլոր իրեաները ժողովրդին հասցնել, ժողովրդին համախմբել իր շուրջը, ժողովրդին տանել իր հետևից,—ապա Հեյին կարող լինել այն մեծ հաղթություններն ու նվաճումները, վորոնցով ոգավում են մեր յերկրի աշխատավորները:

Բոլշևիկյան կուսակցության այս անվիճելի նվաճումները հանդիսանում են լենինյան—ստալինյան ուսմունքի ամենախոր և համակողմանի հաստատումը՝ հեղափոխության որենքները, կոմունիզմի Հինարարության որենքները դիտեալը ժողովրդական մասնասների հուժկու ստեղծագործական գործունեյության հետ միացնելու մասին:

Այս ամենը կուսակցության յուրաքանչյուր անդամի և անկուսակցական բոլշևիկի վրա պարտականություն և դնում՝ անընդհատ բուսմնասիրել մեր կուսակցության մեծ պատմական փորձը, նրա ուսմունքը պրոլետարական հեղափոխության որենքների մասին, կարողանալ դեկավարվել այդ ուսմունքով՝ կուսակցության վորոշումներն իրականացնելու համար իր մղած պայքարում:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	ԵԶ
Ն ե ր ա ծ ու թ յ ու ն	3
I. Հեղելի դեպքերի հատիկի մասին	9
II. Լուղվիզ Ֆոյերբախի փիլիսոփայության «Հիմնական հատիկի» մասին	32
III. Դիալեկտիկական մատերիալիզմը մարքսիստական—լենինյան կուսակցության աշխարհայայցն և	53

Քարդմանեց Յե. Տ.-Մինասյան
Խմբագիր Ղ. Վարդապետյան
Տեխն. խմբ. Ս. Խաչատրյան
Սրբազորիչ Վ. Զիդեջյան
Կոնստոյ սրբագրիչ Լ. Արուվյան

il

28399

ԳԻՆԸ 1 Թ.

Դ. АЛЕКСАНДРОВ
ФИЛОСОФСКИЕ ПРЕДШЕСТВЕННИКИ
МАРКСИЗМА

Армгиз—Издательство полит. литературы
Ереван, 1989